

**ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE OĞUZCA ÖZELLİKLER VE
BENZERLİKLER**
*THE CHARACTERISTICS AND SIMILARITIES OF OGHUZ TURKISH IN
CHAGATAI*

Mehmet HAZAR
Nevşehir Üniversitesi

Abstract

The discovery of the texts written in Oghuz Turkish dates back to the late 13th century. This study presents the history and the important language characteristics of the Oghuz Turks. The properties pertaining to the Oghuz Turkish in diwans written in Chagatai has been shown in charts. While the common Turkish of Central Asia persisted, Oghuz Turkish grew stronger. One can remark the traces of Oghuz Turkish since Old Turkish. The most important branch of the Turkish of y- is the southwest one (Oghuz Turkish). The disappearance of -g and the use of adverb -(y)UbAn are among the characteristics of the Oghuz Turkish.

Key Words: Oghuz Turkish, Chagatai, Old Turkish, Middle English, Modern Turkish.

Öz

Oğuz Türkçesinin metinleri XIII. yüzyıldan sonra ortaya çıkmıştır. Bu yazıda kısaca Oğuzların geçmişleri ve önemli dil özellikleri tanıtıldı. Çağatayca yazılan divanlardaki Oğuzca özellikler tablolar hâlinde gösterildi. Müşterek Orta Asya Türkçesi devam ederken Oğuz Türkçesi giderek güçlenmiştir. Eski Türkçeden itibaren Oğuz Türkçesinin izleri görülmektedir. y- Türkçesinin en önemli kolu Güneybatı (Oğuz) koludur. -g'nin erimesi ve -(y)UbAn zarf-fiilinin kullanılması Oğuzca için karakteristik bir özelliktir.

Anahtar Kelimeler: Oğuz Türkçesi, Çağatayca, Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe

Giriş

Gök-Türklerin idaresindeki Türk budunları içerisinde Dokuz boydan biri de Oğuzlardır. Oğuzlar, VII.-VIII. yüzyıllarda Tuna ırmağı boylarında yaşıyordu. X. yüzyılda Seyhun kıyılarında yaşayan Oğuzlar, Batı Gök Türk topluluğu olan On Oklar'a mensup idiler.

"X. yüzyılın birinci yarısında Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Sir (Seyhun, İnci) ırmağının orta yatağındaki Fârâb (XI. yüzyıldaki Türkçe adı ile Karacuk) ve İsficab yörelerine kadar olan yer ile bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. ... X. yüzyılın başlarında, o

zamana kadar gayri meskûn olan Oğuzlar tarafından Hazar Denizi'nin doğu tarafındaki *Siyâh-Kûh* (Kara-Dağ) yarım adası onlar tarafından işgal ve iskân edilmiş ve bundan dolayı bu yarım ada Türkçe *Mangışlak* adını almıştır. ... Hazar Denizi'nin doğusundan *Karaçuk* dağlarına kadar uzanan çöl bölgesine Belhî'ye bağlı müellifler Oğuz *bozkırı* (*Mefâzet ul-Ğuziyye*) adını verirler. XIII. yüzyılda Türklerin bu çöle *Kara-Kum* dedikleri anlaşılıyor." (Sümer 1980: 33-34).

DLT'de ayrı ayrı damgaları ile birlikte 24 Türk boyundan 22 boyu gösterilmiştir. Her kabilenin "ongun"ları¹ çoğu -bir kaç Arap harfi- Köktürk işaretleriyle sırasıyla belirtmiştir:

Kınık, Kayıg, Bayundur, Iwa ~ Yıwa, Salgur, Afşar, Begtili, Bügdüz, Bayat, Yazgır, Eymür, Karabölük, Alkabölük, İgdir, Üregir ~ Yüregir, Tutırka, Ulayundluğ, Tüger ~ Döğer, Peçenek, Çavuldur, Çepni, Çarukluğ (Atalay 1998: 55-58).

Doğu Göktürk devletinin önemli bir unsuru olan *Dokuz Oğuzların* akibeti bilinmiyor. XI. yüzyılda *Oğuzlara* Türkmen adı verildi. Oğuz Türkleri güneye ve batıya giderek İran'a, Arap ülkelerine, Anadolu ve Rumeli'ye Oğuz Türklüğünün vasfını taşıdılar (Sümer 1997: 251-261).

Konuya dil tarihi açısından baktığımız zaman XI.-XIII. yüzyıllar arasındaki dönemde özellikle XII. ve XIII. yüzyıllarda Harezmi bölgesinin yeni yazı dillerinin oluşmasına kaynaklık ettiğini ve bir beşik vazifesi yaptığını görüyoruz.

Dil ilişkilerini açıklamak için yalnızca gramer bilmenin yetmediğini, Türkolojinin, Türk tarihi, coğrafyası, felsefesiyle bir bütün olarak ele alınması, Türk lehçelerinin kendi aralarındaki ilişkisinin tespit edilebilmesi için tarihî sürecin aydınlatılması gerekir: "Türk tarihi Batı'ya akıştır. Bu akış, Türkçe ve Türk edebiyatının devamlı gelgitler hâlinde ve üst üste yığılmalar hâlindeki macerasıdır. Ötügen'den Cezayir'e kadar, Türk'ün ayak bastığı her yere Türkçe ulaşmıştır. Bu yüzden Türk dilini incelemek için tarihi iyi bilmek gerekir. Lehçeler arasında çok fazla etkileşme olmuştur. Lehçelerin birbirini etkilemesini, o lehçelerin tipik özelliklerini taşıyan ses ve yapı unsurlarında buluruz. Türk boyları birbirlerine karışmışlar ve bu şekilde lehçeler içindeki çeşitli özellikler birbirine geçmiştir. Lehçeler arasında katmanlaşmadan söz edebiliriz. Bunun en iyi örneği Oğuz ve Kıpçak ortak özelliklerinden oluşan "karma lehçe" Harezmi Türkçesidir. Karışma ve katmanlaşmanın folklorik örneği ise "Korkut Ata Efsanesi"dir. Oğuzlara ait bu efsaneye diğer Türk boylarında çeşitli varyantlarla rastlıyoruz (Durbilmez 2003: 219-223). Yine Tatarcanın ünlü sistemini Çuvaş-Bulgar grubu lehçelerinin etkilemesi bu karışmaya başka bir örnektir."²

Bu bölgede bir yandan, ileride Çağataycaya temel oluşturan Karahanlı, Harezmi Türkçesi temelinde bir yazı dili kurulurken bir yandan da Batı Türkçesinin kuzey kolunu oluşturan Kıpçak Türkçesi ile güney kolunu oluşturan Oğuz Türkçesi ilk şekillenmelerine başlamış görünüyor.

Oğuz Türkçesinin doğrudan doğruya kendi lehçe özelliklerine dayalı metinleri en erken XIII. yüzyıl sonlarında ortaya konduğuna göre, acaba bundan önceki yüzyıllarda Oğuz lehçesi ne durumda idi? Bu dönemde Eski Anadolu Türkçesinin kuruluşuna öncülük eden bir geçiş dönemi yaşanmış mıdır? Yaşanmışsa, dil yapısı nasıldı?

¹ Ongun: Bir toplumun kutsal saydığı hayvan, ağaç gibi şeyler; arma.

² Doç. Dr. Ali Akar, "Türkiye Ve Türk Dünyası Dil İlişkileri", <http://www.mu.edu.tr/turkdili/turko.html>, "Türkoloji Günleri" (26-29 Ağustos 2002) Oturum Özetleri, Konuşmacı: Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun, 5. Oturum, 29 Ağustos 2002, 9.30-12.00.

A. Zeki Velidî Togan'ın 1972'de yayımladığı Oğuz Destanı'nın tahlilinde Uygurların, Halaçların ve Oğuzların birlikte yaşadığını belirtilmektedir. Sirderya nehri üzerinde oturan Oksus kavminin Oğuz olduğu düşünülmektedir. Oğuzlar Balkaş'ın güney ve güneybatısında oturmaktaydılar. Buradaki coğrafi isimler “şaz” Türkçesiyledir (Togan 1972: 149).

Doğu Türkçesi ile *Batı Türkçesi* 12–13. yüzyıla kadar devam eden *Eski Türkçeden* sonra iki dili olarak ortaya çıkmıştır. 11. yüzyıldan sonra, Müslümanlığı kabul etmiş olan Türk ulusları batıya (Bizans'a), güneye (Hindistan'a), kuzeye (Rus ve Kafkas ülkelerine) akınlar ve göçlerle yayılmışlardır. Bu yayılma ve Cengiz Han ile gelişen geniş Moğol hareketleri Türk diyalektlerinin karışıklıklar geçirmesine sebep olmuştur. O geniş saha içinde başlıca üç diyalekt grubu çok önemli el yazmaları bırakmıştır. Bu gruplar şunlardır:

1) *Çağatay grubu*, 2) *Türkiye (Anadolu) grubu*, 3) *Kuman-Kıpçak grubu*. Türk boyları toplu bir hâlde ve tek bir yazı geleneğine bağlı iken, en batıda ve dil özellikleri bakımından da yakın olan iki büyük Türk kavminin idaresinde batıya doğru bir göç başlar. Doğu Türkistan Türkleri devam eden Uygur dili ve medeniyetinin mirasını devralırlar. *Müşterek Orta Asya Türkçesi* devam ederken bu mirası *Karahanlı* ve *Harezm*'den *Çağatayca* devralır. Batıya kuzeyden giden Kuman-Kıpçaklar zamanla çevrenin tesiriyle kültürel olarak zayıflamışlardır. Batıya güneyden giden Oğuzlar ise gittikçe güçlenmişlerdir. Sonra da Kıpçaklar daha güneye inmişlerdir. Kâşgarlı Mahmud Türkleri güney ve kuzey diye iki gruba ayırmaktadır. Kıpçaklar ve Oğuzlar o devirde yönlere göre kuzey grubunda yer almaktadır (Caferoğlu: 1984: 22–38). Türkiye Türkçesinin de içerisinde yer aldığı Oğuz grubu *dağlı-grubu (Güney)*'dir. (Karamanlıoğlu 1986: 31–34) “Yazıtlar Türkçesini konuşmuş Türklerden bazı uluslar ortak fonetik vasfı Asya'nın doğusundan batısına getirmişlerdir.” (Emre 1949: 149).

Bir fikir vermesi için A. Cevat Emre'nin yaptığı tabloyu basitleştirerek aşağıda gösterdik.

Yazıtlarda VIII. yüzyılda	Divanda XI. yüzyılda	Çağataycada XIV.-XVI. yüzyılda	Anadolu Yazmalarında XIV.-XV. yüzyılda
<i>ben</i> (Bilge Tonyukuk)	<i>ben</i> (Ogz. Kıp.)	<i>min</i>	<i>ben</i>
<i>baña</i> (")	<i>maña</i>	<i>maña</i>	<i>baña</i>
<i>biñ</i>	<i>miñ</i>	<i>miñ</i>	<i>biñ</i>
<i>bin-</i>	<i>mün-</i>	<i>min-</i>	<i>bin-</i>
<i>buñ</i>	<i>muñ</i>	<i>muñ</i>	<i>buñ</i>
<i>bunça</i>	<i>munça</i>	<i>munça</i>	<i>bunca</i>

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Türklerin siyasi birliği dağılır ve Azerî, Türkmen lehçeleri teşekkül eder. Azerî Türkçesi uzun süre Anadolu Türkçesiyle beraber yaşar. Türkmen yazı dili ve edebiyatı daha yeni olup, Çağataycanın etkisinde gelişir. Azerîce ile Çağatayca arasında da benzerlikler bulunur. Çağataycanın bir önceki dönemi *Harezmcede* de Türkmen Türkçesi özelliklerin bulunması gerekir. Çünkü Çağataycada da Türkmen Türkçesinin izleri Azerî Türkçesine göre az da olsa mevcuttur. *Eski Türkmençe, Erken Azerî Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi*, Güneybatı Türkçesinin yani *Oğuzcanın* kollarıdır.

Oğuz grupları Selçuk idaresinde bir siyasi güç olarak ortaya çıkarlar. Oğuz kitleleri Azerbaycan, İran ve Anadolu'ya yönelerek Oğuz Türkçesinin coğrafyasını az çok belirlemiştir. Memlük Kıpçaklarının dilinin XV. yüzyıldan itibaren Oğuzlaşarak yerini Anadolu Türkçesine bıraktığı görülür (Pala 1994: 51).

y- Türkçesinin Merkez alanından güney alanına geçildiğinde güneybatıda Oğuz kolu görülür. y- Türkçesinin en önemli kolu, Güneybatı (Oğuz) koludur. Eski Oğuzca “On-Oğuz, Tokkuz Oğuz” (X.-XII. yy.), Orta Oğuzca (XII.-XV. yy.), Doğu Oğuzca “Türkmençe” (XII. XV. yy.), Batı Oğuzca “Azerbaycan ~ Eski veya Erken Azerî Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi” (XII.-XIII. yy.), Yeni Batı Oğuzca “Osmanlı Türkçesi, Gagauz ve Kırım Türkçesi; Azerbaycan Türkçesi” (XIV.-XVIII. yy.), Çağdaş Türkçe “İstanbul ağızı üzerine kurulmuş Türkiye Türkçesi, Kıbrıs, Balkanlar, Avrupadaki işçiler” (XIX. yy. ve devamı) şeklinde özetleyerek bize kadar gelen Oğuzcanın bir dallanması vardır (Dilaçar 1968: 88-92). Oğuzların Anadolu ve Rumeli'deki durumu da dikkat çekicidir:

“Anadolu'nun iskânında Anadolu'ya 24 Oğuz boyundan 23'ü, Alkaevliler dışında hepsi, gelmişlerdir. ... 11.yy.'da da Oğuz boyları arasında ağız farklılıkları vardı. Benim Eski Türkçede Oğuzca belirtiler ve Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi konularında yaptığım araştırmalar ortaya koymuştur ki, ağız ayrılıkları o zamandan başlamış. Bu boyların hepsi Anadolu'ya muhtelif zamanlarda gelip parça parça yerleşmişlerdir. Kimisi 11-13. yy.'lar arasında gelmiştir, kimisi de Moğol istilasından sonra, 13. yy.'dan sonra buraya göç etmiştir. Ama Salurların, Kınıkların hepsi toplu olarak bir yere yerleşmemişlerdir. Hallaç pamuğu gibi Anadolu'ya dağılmışlardır. Sadece Oğuzlar da değil, Kıpçaklar, Uygurlar ve belki daha bilmediğimiz yeni unsurlar da Anadolu'ya gelmişlerdir. ... Ahmet Vefik'in Anadolu'da Türk aşiretleri ile ilgili eseri incelendiği zaman nasıl bir değişikliğe uğradığı görülüyor. ... Dil atlaslarının ortaya koyacağı sonuç bunların aynı noktada birleşenlerini birtakım eğrilen çizgilerle birleştirerek ve bunları billurlaştırarak ortaya koymaktır.”³

Yukarıdaki dilin dış tarihinde belirtildiği gibi Türk dilinin meseleleri kimyasal bir tepkime gibi bir birini takip eder. Şimdi Oğuz ve Oğuz isimleri üzerinde durulduktan sonra Çağataycada Oğuz Türkçesinin özelliklerine doğru dilin iç tarihini takip edelim.

OĞUZCA

Orhun Abidelerinden itibaren bir diyalekt olan Oğuzcaya (Gülsevin 1998: 12–18), Kâşgarlı Mahmud bizzat Dîvân'ında tanıklık etmektedir. *Türkmen, Azerî, Anadolu, Kaşkay, Gagauz ve Güney Kırım Türkçesi* batı lehçeleri içerisinde yer alır. Belli şartlar altında (*kalgan > kalan*) g sesi düşer, kelime başında ise bir müddet muhafaza edilir, (*kelirim / gelirim*). Bu Güney-Batı (Oğuz) grubunda *bol-> ol-* ve *tağlığ > dağlı / dağlı* şekilleri vardır. Kelime kökündeki *d/* ler (Çuvaş ve Bulgar Türkçesinde *r/*) hem Çağatay hem de Oğuz grubunda *y/* olmuştur, (*adak : ayak*). Güneydoğuda olan Çağataycada *tag*, güneybatıda olan

³ Mutlu, Erol; Sema Barutçu Özönder, Zeynep Korkmaz (2000) “Türkçe'de Diyalektoloji Çalışmaları ile Ağız, Lehçe, Yazı Dili ve Standart Dil Kavramlarının Tanımlanması” (*pc12.soc.metu.edu.tr*) (5.Mart.2000), http://www.turkcleronline.com/turkler/soylesiler/turkcedediyalektoloji_calismalari.htm (25.04.2008).

Türkmencede *dağ*, Çağataycada *kalğan*, Türkmencede *kalan* şekilleri dikkat çeker. Periferik bir Türk dili lehçelerinden olan Yakutça (veya *s-*: *s-s* Türkçesi), Çuvaşça (veya *s-*: *r-l* Türkçesi) ayrı tutulursa Çağatayca ve Oğuzca asıl Türkçedir veya *y-*: *z-ş* Türkçesidir. Oğuzların soydaşları *Oğurlar* batı kollarını oluşturur. Onların dillerinde ise *r / l* sesleri egemendir.

Eski Oğuzca 10–11. yüzyıllarda *Oğuzların*, *Onoğuzların*, *Tokuz Oğuzların* Türkçesiydi. Bu diyalekt Köktürklere, T'ou-kiuelere dayanmaktaydı. Orta Asya'da Eski Özbekçe (Çağatayca) ile Eski Oğuzca 13. yüzyıla kadar müşterek yaşadılar. Ne mutlu ki bu birliktelik Kâşgarlı tarafından tespit edilmiştir. Aşağıda bu tespitlerin özeti verilmeden önce Çağataycada Oğuzca unsurların sebepleri sıralandı (Korkmaz 1972: 3-20):

- 1) Müstensihlerin dilindeki yeniliklerin kopya edilen el yazmalarının diline girmesi,
- 2) Doğu şairlerinin vezinde kolaylık sağlaması için Batı Türkçesi unsurlarını karıştırma ve Azerî lehçesine temayülleri,
- 3) Müelliflerin Türkmen ve Oğuz boyları içerisinde uzun süre kalmış olmaları ve örnekleme yoluyla (Özçelik: 211–220) edindikleri dil alışkanlıkları,
- 4) 10.-13. yüzyılları ihtiva eden ilk devirdeki Özbekçe unsurların dile yerleşmeden çok önceki Batı Türkçesi unsurlarının devam etmiş olması,
- 5) Azerî ve Çağatay Türkçeleri arasındaki bariz şive yakınlıklarında, Azerî ve Türkmen kültür merkezleriyle, Orta Asya kültür merkezleri arasında, başta Herat ve Tebriz olmak üzere, cereyan eden temasların olması,
- 6) Hususen Çağatay şairlerinin her iki edebî şiveye ait ek (bilhassa fiil eklerinde) ve kelimeleri yan yana kullanmayı mezîyet saymaları ve dilticilik hasletine dayanan Türkçülükleri,
- 7) 13–15. asırlarda medenî yaşayışı inkişaf eden Türklerin şive zenginliklerinden yararlanarak kelime türetmeleri ve Farsça yerine Oğuz gibi diğer gruplardan kelime ödünçlemeleri,
- 8) Oğuz boylarının Çağatay elyazmalarını ve kültürünü geliştirmede çok hizmet etmiş olmalarıdır. Elyazmalarındaki *d : d̄ : y* hadisesi bunu ispatlar.

Eski Türkçe dönemi *metinlerinde, özellikle Yenisey ve Orhun yazıtları ile Uygurcanın n lehçesinde Oğuzca için tespit edilen başlıca özellikler şunlardır* (Korkmaz 2003: LXXXII):

Ses Bilgisi:

1. *i ~ é* nöbetleşmesi açısından ilk hecede *i* ünlüsünü taşıyan sözler yanında bunun uzun ve kısa kapalı *e (é)* ünlüsü taşıyan biçimlerinin de bulunması: *élt-* 'iletmek, sevk etmek', *kéyik* 'geyik'; uzun ünlü ile: *bér-* 'vermek', *éki* 'iki'.
2. İlk hecede uzun ünlüler: *āb* 'av', *āç-* 'acıkmak'; *bīş* 'beş', *kīr-* 'girmek' vb.
3. Diş ve diş eti ünsüzleri ile *y* ünsüzüne bağlı ünlü incelmelerinin bulunması: *aş-* / *asiğ* 'aşama', *atig* 'adı', *buñsiz* 'kedersiz', *oglumin* 'oğlumu', *yış / yiş* 'orman'.

4. *b-* / *m-* değişimi açısından Yenisey ve Orhun yazıtlarının *b-* 'yi korumuş olması: *beniñ, bunta, beñgü taş, beñilig* 'kutsal', *biñ* 'bin', *buñ* 'sıkıntı keder', *buñad-* vb.

5. Yükleme durum eki *+Ig/+Ug*'un sonra *+g*'nin erimesiyle *+I/+U* biçiminde olur: *at / atıg* 'atı', *adgır / adgırığ* 'aygırı', *iş / işig* 'işi', *söz / sözüg* 'sözü' vb.

6. *y* türemesi (prothese):⁴ (*yelkin* 'yolcu' > *elkin*); *yılpagut* 'bahadır' *alpagu*.

7. Köktürkçedeki kök ünlüsünden sonraki *d*'ler, Oğuz şiveleri dahil, Ortak Türkçede *y/*'ye dönmüştür. Ancak, yine bir Oğuz lehçesi olan Halaç Türkçesinde bu *d*'ler, tıpkı Tuva Türkçesinde olduğu gibi muhafaza edilmiştir (Köktürkçe *tod-* 'doymak = Halaçça *tod-* 'doymak').⁵

8. Halaççadaki kelime başı 'h' sesinin, Köktürkçede de bulunmuş olması Oğuzca bir unsur olduğunu gösterir. Çünkü, günümüzde, eski kelime başı *p*'lerinin devamı olan aslî 'h' sesini sadece Halaç Türkçesi korumuştur (*haz-* 'azmak, yoldan çıkmak').⁶

Şekil Bilgisi:

9. ET'de ve *n* lehçesinde *+A* biçiminde bir yönelme-bulunma durum eki vardır:

aça 'aç kimseyi', *adaka* 'ayağa', *ebiñe* 'evine', *bodunuma* 'halkıma', *eliñe* 'ülkene'.

10. ET'de ve *n* lehçesinde ara sıra görülen *+DAn* eki Oğuzcadan geçmiştir:

baş+tan, ıgaç+dan, töpü+den gibi.

11. İlgi durumu *+nI/Uñ* eki yanında Oğuzcadan geçen *+Iñ/+Uñ* biçiminin yer alması:

at+iñ, moncuk+uñ 'boncuğun', *Kültigin+iñ* gibi.

12. ET'de gelecek zaman eki *-gAy* eki yanında seyrek olarak *-gA* ekine rastlanır:

al-ga+m 'alacağım', *al-ga+sen* 'alacaksın'; *g*'nin erimesiyle ek Eski Anadolu Türkçesinde *+A*'ya dönüşmüş ve işlev dallanmasına uğrayarak gelecek zaman, şimdiki zaman, istek, emir görevleriyle çok kullanılan bir ek durumuna gelmiştir: *var-a+vam* 'varacağım', *yat-a+sen* 'yatıyorsun', *oyna-(y)a* 'oynasın', *öldür-e+vüz* 'öldürelim'.

13. ET'de sıfat-fiil ve gelecek zaman kipi oluşturan *-tAçI* eki, Oğuzcaya özgüdür:

tapın-daçı, yükün-deçi (DLT, C II, 168, 256,296) gibi.

⁴ Gürer Gülsevin, "y düşmesi (apherese)" tabirinin daha doğru olduğunu belirtmekredir (Gülsevin 1998: 12-18).

⁵ Gürer Gülsevin, "Göktürk Anıtları İle Yaşayan Üç Lehçemizin (Halaç, Çuvaş ve Saha/Yakut) Tarihi İlgi Düzeni", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1990*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 56; Ancak Gürer Gülsevin, "daha XI. yüzyılda Oğuzlarda bu *d/>y/* değişiminin gerçekleştiğini Kâşgarlı Mahmut'tan öğrendiğimize göre, Köktürkçedeki *d*'lerin Halaççada korunmuş olmasına bakarak, "Eski Türkçede Oğuzca bir unsur" olarak değerlendiremeyiz, kanısındayız" şeklinde düşüncesini de belirtmektedir, bk.: Gürer Gülsevin (1998: 12-18).

⁶ G. Doerfer, Halaççadaki kelime başı 'h' sesinin, Köktürkçede de bulunmuş olması gerektiği iddia eder. Doerfer'e göre, Türkmencede 'â' ile başlayıp, Bengü Taşlarda önsesi gösterilmeyen kelimeler Halaççada 'h' ile başlamaktadır. Yani Doerfer, Köktürkçede önses işareti yazılmayan ve Türkmencede 'â' ile başlayan kelimelerin, Bengü taşlarda 'h' önsesi ile okunması gerektiğini savunur. Gürer Gülsevin, bu görüşe katılmadığını belirtir. Ancak, bu konuda G. Doerfer'in haklı olabileceğini de düşünür; bk. (Gülsevin 1998: 12-18).

14. Taş yazıtlarda, *n* lehçesinde ve nadiren *y* lehçesinde görülen *-pAn*, *-pAnI*, *-pAnIn* zarf-fiil eklerinin daha sonra *-bAn*, *-bAnI* ve *-bAnIn* biçimleriyle Eski Anadolu Türkçesinin önemli özelliklerinden birini oluşturduğu dikkate alınır, bu ek de Eski Türkçede Oğuzcayı yansıtan bir özellik olarak kabul edilmelidir.

Seyrek olarak Harezmi Türkçesinde de görülen *-(y)UbAn* ekini, Osman Nedim Tuna, Harezmi Türkçesindeki Oğuzca unsurlardan biri olarak değerlendirmektedir (Gülsevin 1998:12-18).

15. Üçüncü teklik kişi iyelik eki *+(s)I(n)+* ve geçmiş zaman eki *-mİş*'in genellikle ince ünlü yazılmış olduğuna değinmiştir. Köktürkçede görülen bu incelmelerin pek çok lehçede devam etmesine rağmen, Oğuz Türkçesinde çok ileri ve yaygın olduğundan, bu incelmeleri Oğuzca unsur olarak değerlendirmiştir⁷. Halaç Türkçesinde de 3. kişi iyelik ekinin ünlüsünün her zaman 'ince' olması da bu maddeye eklenmelidir:

Köktürkçe: *armakçı+sin+Ø* (KT.G.9),

Halaç Türkçesi : *baba+si* 'babası'; *hav+i* 'evi'.⁸

16. "Belirtme hali eki *+(IG> +(y)I*: Köktürkçede isimlere eklenen belirtme hali *+(IG>* dir: *adgır+ıg* 'aygırı', *eb+ig* 'evi'.

Uygurca ve devamı olan Karahanlı Türkçesinden başlayarak, eskiden zamirlerde karakteristik olan *+nI* ekinin isimlere de eklenmeye başladığı görülmektedir. Daha sonra, Türk dilinde yaygın belirtme hali bu *+nI* şekli olagelmıştır. Köktürk Bengü Taşlarındaki *+(IG>* şekli ise, Oğuz lehçelerinde *+(y)I* olarak devam etmiştir. *aygır+ı*, *ev+i*, gibi. Yalnız, Azerbaycan Türkçesinde ünsüzle bitenlere *+I*, ünlü ile bitenlere (diğer lehçelerdeki gibi) *+nI* olarak eklenmektedir.

Son günlere kadar, belirtme ekinde *+(IG > +(y)I* gelişmesi tereddütsüz kabul edilegelmesine rağmen, Mustafa Canpolat'ın yazdığı bir makale, konu ile ilgili ciddi soruları gündeme getirmiştir. Canpolat, eğer *+(IG>* ekinde 'G' sesi erimiş olsa idi, tıpkı *sarıg> saru*, *adıg> ayu* örneklerindeki gibi, muhakkak ünlüsünün yuvarlaklaşması gerektiğine işaret etmiş, hiç değilse ilk dönemdeki bazı metinlerde "yuvarlak ünlü" şekillere rastlanması gerektiğini vurgulamıştır. Gerçekten de belirtme hali eki, yuvarlak ünlü kelimelerde bile sürekli 'dar ünlü' ile tespit edilmiştir: *göz+i*, *vol+ı*, gibi." (Gülsevin 1998:12-18).

17. Oğuzların, XI. yüzyılda, geçmiş zaman çekiminde öteki Türklerden farklı olarak *-dUK* ekini (*Sekiz Oğuz Tokuz Tatar kalmaduk* 'Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar hiçbiri kalmadı ve almadılar.') *-mA-* eki üzerinde *-mA-dUK* şekliyle tercih edilmiştir: *oglıtı kagan bol-mış erinç inisi eçisin teg kılın-ma-duk erinç oğlu kanın teg kılın-ma-duk erinç biligsiz kagan olur-mış erinç yablak kagan olur-mış erinç* 'Oğulları kağan olmuş şüphesiz. Küçüğü büyüğü gibi yaratılmamış muhakkak, oğlu babası gibi yaratılmamış şüphesiz. Bilgisiz kağan tahta çıkmış, kötü kağan tahta çıkmış şüphesiz' (KT,D,5), (Gülsevin 1998:12-18).

18. Z. Korkmaz, Köktürkçedeki *-sIg* gelecek zaman sıfat-fiili (*tutsug* 'tutulması gerekli şey, vasiyet; *kün batsıg* 'batı') ekini, Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki *-(y)Ası*

⁷ (Gülsevin 1998: 12-18), Köktürkçedeki bazı eklerin sadece ince ünlü (i) ile bulunmuş olmasını, Z. Korkmaz gibi "ünlü incilmesi" olarak değil, Osman Nedim Tuna gibi "i'nin Köktürkçede nötr olması" şeklinde düşünüyor.

⁸ (Gülsevin 1998:12-18); Halaçça örnek için bk. (Doerfer: 1997: 25).

şeklinin içinde görmektedir (*dahu kapuñuz yokdur sığınası*). Bu da Bengü taşlardaki Oğuzca bir unsurdur (Gülsevin 1998:12-18).

19. +DA bulunma ekini de özelliklere ekleyebiliriz. Çünkü, hem Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde hem de Türkiye Türkçesi ağızlarında +DA şeklinin ‘bulunma’ halinin yanı sıra ‘ayrılma’ hali için de kullanıldığı bol örneklerle görülmektedir (Gülsevin 1998:12-18).

Köktürkçe: *töpüsin+te* ‘tepesinden’(KT.D.11), (Gülsevin 1998:12-18).

Eski Anadolu Türkçesi: *niçe kim tolu ola agzında dudagında öperler* (Marzubanname.16a.12), (Gülsevin 1997: 54).

Türkiye Türkçesi Ağızları: *dadalarımız orta asyada gelmişlar* (Elazığ / Baskil,), (Buran 1996: 201).

20. Köktürkçedeki -GAll sıfat- fiili (Gülsevin 1998: 12–18): (*ölgeli* ‘ölümlü’ KT. K.10), Halaç Türkçesinde yaşamaktadır (*keçgili iil* ‘geçen yıl’), (Doerfer 1977: 29).

Söz Varlığı:

21. Dönüşlülük zamiri olarak *öz / kentü*: Köktürkçede dönüşlülük zamiri olarak hem *uz* hem de *kentü* kelimeleri kullanılmıştır. Oyrot, Hakas ve Tuva Türkçelerindeki *poym*, *posim*, *potum* ve Çuvaş Türkçesindeki *ham* gibi şekiller dışında, yaşayan lehçe ve şivelerimizde, yaygın olarak *öz* kullanılmaktadır. *kentü* kelimesi ise Türkiye Türkleri ile Gagauzlarda yaşamaktadır. Karaçay ve Balkar Türkleri ise *kese* derler.

Köktürk Bengü Taşları ile paralel olarak, hem *uz* hem de *kendi* kelimeleri sadece yaşayan Oğuz lehçe ve şivelerinde bulunmaktadır (Türkiye Türkçesi *kendi*, bazı durumlarda *öz*; Azerbaycan Türkçesi *öz*.), (KTLS 1991).

Türkiye Türkçesi	Azerî Türkçesi	Başkurt Türkçesi	Kazak Türkç.	Kırgız Türkç.	Özbek Türkç.	Tatar Türkç.	Türkmen Türkçesi	Uygur Türkçesi
<i>kendi</i>	<i>öz</i>	<i>üz</i>	<i>öz</i>	<i>öz</i>	<i>öz</i>	<i>üz</i>	<i>öz</i>	<i>öz</i>

22. *bul- /tap-* ‘bulmak’ : Köktürkçedeki *bul-* ‘bulmak’ fiiline karşılık, tarihî ve yaşayan lehçelerimizde *tap-* ‘bulmak’ kullanılır. Hatta bazı Oğuz şivelerinde bile *tapmak* şekli yaygındır. Türkiye Türkçesinde ise, tıpkı Bengü Taşlarda olduğu gibi, *bulmak* şekli tercih edilir, (KTLS 1991):

Türkiye Türkçesi	Azerî Türkçesi	Başkurt Türkçesi	Kazak Türkç.	Kırgız Türkç.	Özbek Türkç.	Tatar Türkç.	Türkmen Türkçesi	Uygur Türkç.
<i>bulmak</i>	<i>tapmag</i> <i>bulmag</i>	<i>tabıv</i>	<i>tabıv</i>	<i>tabû</i>	<i>tapmak</i>	<i>tabu</i>	<i>tapmak</i>	<i>tapmak</i>

23. Köktürkçede ‘uyku’ anlamındaki ‘*ü*’ kelimesi de bugün sadece Halaç Türkçesinde *ü* olarak yaşamaktadır (Doerfer 1973–1974: 1–12). Başka bir lehçede yaşamayan *ü* ‘uyku’ kelimesini de Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca unsurlardan saymak doğru olur.

24. Arapça ‘*beyaz*’ kelimesine karşılık, Köktürkçede ‘*ürüñ*’ de geçmektedir. Yaşayan hemen bütün lehçelerimizde, ‘*beyaz*’ın Türkçe karşılığı olarak ‘*ak*’ kelimesi bulunur. Bengü Taşlardaki ‘*ürüñ*’ ise, ‘*hiriñ*’ şeklinde Halaç Türkçesinde yaşamaktadır.

Gürer Gülsevin, Köktürkçedeki Oğuzca dil unsurlarının karakteristik olanlarını şöyle özetlenmiştir: Kapalı é, aslî uzun ünlü, kelime başında #b, #y düşmesi,⁹ accusative +IG> +(y)I, genitive +(n)Iñ, locative-ablative +DA, dative isim+KA ve isim+iyelik+A, anlatılan geçmiş zamanın olumlularında -mIş / olumsuzlarında -mA-dUK, gelecek zaman sıfat-fiili -sIg [EAT - (y)AsI], gelecek zaman -DaçI, sıfat-fiil -Gall [Halaç Türkçesinde -GIII], zarf-fiil -(U)pAn [EAT -(y)UbAn] (Gülsevin 1998: 12-18).

Orta Türkçe dönemindeki karışık dilli eserlerde ve Dîvânü Lügati't-Türk'te, Oğuzca için tespit edilen başlıca özellikler şunlardır:

Ses Bilgisi:

1. DLT'de Oğuzca ve Karahanlı Türkçesi ile ortaklaşan sözler birçok söz vardır: *āç* 'aç', *ād* 'ad', *aşuk* 'topuk kemiği', *uluk* 'eskimiş, yıpranmış', *ülüş* 'pay' gibi.

2. Oğuzca, ET'deki belirgin *b>m* değişimi bakımından genellikle *b-* yanındadır: *bün* 'çorba', *boynak* 'pislik', (C. III, 175–13); *beñ*, *beñü*, *beñiz* (Behcetü'l-hadâik).

3. Karahanlı Türkçesinde *b* ile *f* arasında boğumlanan *w* sesi Oğuzlarca *v*'ye çevrilir: *ab> av*, *eb>ev* (I, 31–32), *tavar* 'cansız mal' (I, 362), *savçı* 'sözcü' (II, 325);

4. Ön sesteki *b*'ler ise korunmuştur, buraya sadece DLT'deki örnek kelimeler alındı: *bar* 'var', *bar-* 'varmak' (I, 31, 33, 339), *bir-* 'vermek', *bol-* 'olmak' (II, 45–47).

5. Oğuzların kelimedeki *t-* sesini *d-*'ye yeni yeni çevirmeye başladıkları anlaşılıyor: *tewey> devey* 'deve' (I, 31–19); Kudurî Tercümesi:¹⁰ *dañ* 'tan' (15a–2), *dapu* 'hizmet' (78b–2).

6. Behcetü'l-Hadâik'ta ince sıradan *Türk* ve *tümen* dışındaki sözlerde *d-*'li biçim yaygınken kalın sıran sözlerde ise ikili durumlar vardır (Canpolat 1967: 171) Bu durum Kudurî Tercümesi'nde görülmektedir: *davar* (35b–14), *tavar* (46b–12) gibi.

7. Kâşgarlı, Oğuzların diş arası sızıcı *d* ünsüzünü *y* ünsüzüne çevirdiklerini belirtir: *adhak* (I, 32–13), *ayak* (I, 84–20), (Atalay 1999: 54).

8. Kelime sonu ve hece başındaki *g* ünsüzü XIII. yüzyılın sonlarında erimiştir: *çumguk> çumuk* 'ala karga', *tavişkan> tavşan*, *uragan> uran* 'vuran' (I–33).

9. XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzcada henüz *k-> g-* değişimi başlamamıştır: *gendü* 'kendî' gibi.

10. Yine XI. yüzyılın sonlarında Oğuzcada *ñ> n* değişimi daha başlamamıştır.

11. Ses olayları da kısaca şu şekildedir:

a. Hece kaynaşması: *uwutlandı> utandı*.

b. Hece yutumu: *men barır men> men baran*.

c. Yer değişimi: *örçük* 'örülmüş saç', *örgüç*'den çevirilmiş.

d. *ö-* ilişmesi: *emir* / *hamir*.

⁹ Apherese: *yılpagut* / *alpagu*.

¹⁰ Zeynep Korkmaz, "Eski Bir Kudurî Çevirisi", *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, s. 225-231.

e. *e>i* değişmesi: ET *amtu*, Karahanlıca *emdi*, Oğuzca *imdi* ‘şimdi’.

f. Ses ikizleşmesi: *ıssız*, *ikkiz*, *arrığ*.

Biçim Bilgisi:

12. Mübalağa için -b (-p) yerine -m: *köm kök*.

13. +*DIn*, +*DAn* zarf: *öndün yorit* ‘önden sür’, *andan aydım* ‘ondan sonra söyledim’.

14. +*GA* yerine +*A* yönelme eki:

15. *Kim* zamirinin soru edatı olarak nesnelere için de kullanılması: *boy kim?*

16. *Siz* zamiri Oğuzlarda *sen*’dir. *Siz* nezâket ifâdesi Oğuzlarda yoktur.

17. *Çık-* yerine Türkmenler *taşık-* der.

18. -*Ur-* ettirgeni yerine -*z-* vardır:

19. +*ImsIn* eki isimde küçültme, fiilde ‘*gibi yap-*’ manasına: *bilemsin* ‘bilir gibi yap-

20. *mı?* eki, fiillerin 3. şh.’ta *mı / mi?* şeklinde, dudak benzeşmesi XI. yüzyıldan sonra.

21. -*IA* eki fiillerin sonunda anlam pekiştirir: *ol bardı la* ‘o gitti ya’ (Korkmaz 1972: 3-20).

22. *Emir* kipinin teklik 2. şh.’da fiil kökü kullanılır, çokluğunda ise fiile -*Iñ* eklenir.

23. Düz köklerden sonra -*Ur* geniş zaman ekinin görülmesi XI. yüzyıldan sonradır.

24. -*dUk* yerine -*dU* : *bardı*, *barduk*; nezâket şekli çokluk için kullanılır, *bardıñız*.

25. -*Gan* yerine -*mIş* eki hem çekimli fiil, hem de sıfat-fiil olarak kullanılmış.

İsim-Fiiller:

26. -*gAn* ortak bir ektir: *gömülgen* ‘bataklık’.

27. -*gUIUk* yerine -*gsIk*: *ol et toğraklık erdi* ‘et doğramak hakkı idi’.

ol saña oğrasık erdi ‘sana uğramak hakkı idi’.

28. -*gUçI* ekine paralel -*DaçI* (ism-i fail) eki, bir eylemi sürekli yapmayı gösterir.

29. -*AsI* gelecek zaman isim-fiil eki Oğuzcaya özgüdür.

30. -*gAllr* ‘bir işi yapanın yapmak üzere olduğunu, işleye yazdığını’ göstere ekin aynı görevde -*gAll tur-* ve Oğuz-Türkmen grubunda -*All* zarf-fiil ekleri bulunduğuna göre -*gAllr*, Zeynep Korkmaz’a göre -*gAll* zarf-fiil eki ile *er-* yardımcı fiilinin birleşmesinden oluşmuştur:

men barğalır men ‘ben varmak üzereyim’, *ol ewge kitgelir* ‘o eve girmek üzeredir’.

Söz Varlığı:

Hasan Eren *Etimolojik Sözlüğü*’nde Mahmud Kaşgarlı’ya dayanarak şu kelimelerin Oğuzca olduğunu belirtmektedir:

31. Almıla ‘elma’, armağan ~ yarmağan, armut, bal ‘diğer Türkler *arı yağı* der’, balçık, balkan, balık ‘şehir’, başmak, bayram <badram, damak, dewe, dudak ‘diğer Türkler *erin* der’, gececi ‘dedi kodu yapan’ <keleçi, imgek ‘dişi kaplumbağa’, kayın, keçi <çekü, kerey

‘ustura’, konşı ‘komşu’, kömürgen ‘dağ soğanı’, kurt, pastırma, oba, perçem, pınar, porsuk, se(r)çe, us ‘diğer Türkler *es* der’ (Eren 1999: 512 s.).

32. Ayrıca üzerinde çalışmaların az olduğu Fu-yü Kırgızlarının (Kasapoğlu 2003: 184–200)¹¹ dilini acaba Oğuzlar etkilemiş midir? Aşağıdaki benzerlikler dikkat çekicidir:

Eski Türkçe	Fu-yü Kırgızcası	Oğuz Türkçesi
til	dıl	dil
tiş	diş	diş
tiz	dızı	diz
kün	gün	gün
tag	dax	dağ
taş	daş	daş
kümüş	gümüş	gümüş
kiyik	giyik	geyik
küz	güz	güz
tagay	dayı	dayı
tört	durt	dört
kök	göx	gök “mavi”
te-	di-	de-
tüş-	duş-	düş-

Yeni Türkçe Dönemi:

Ses Bilgisi:

A. Ünlü Değişmeleri

1. e> i daralması (Narrowing):

Çağ.: *beg*> *big*, *de-*> *di-*, *elig*> *ilig*, *keç-*> *kiç-*, *men*> *min*, *sen*> *sin*, *yet-*> *yit-*.

Oğz.: *beş*> *biş*, *ben*> *bin*, *bez*> *biz*, *der-*> *dir-*, *de-*> *di-*, *el*> *il*, *gece*> *gice*.

2. İnceli-Kalınlık Vokal Uyumu:

Çağ.: *atağa* “babaya”, *kalgay* “kalacak”, *burnağı* “önceki”.

Oğz.: *boyundagi* “boynundaki”, *hakıduğın* “hak idigin”, *yaparkan* “yaparken”.

¹¹ “Fü-yü Kırgızlarının Yenisey Kırgızlarının bir kolu olduğu; Fü-yü Kırgızcasının da XVI. ve XVII. Yüzyıllardaki Yenisey Kırgızcasından geliştigi düşünölmektedir.” (Kasapoğlu 2003: 185).

3. Yuvarlak Vokal Uyumu:

Çağ.: *ebir*-> *ivür*- “çevirmek”, *yabız*> *yavuz*, *awıçka*> *abuşka*, *siv*-/ *söy*- “sevmek”.

Oğz.: *b*, *m*, *p*, tesiri ile; *temir*>> *demür*, *kirpik*> *kirpük*, *tabıg*> *tapu* “hazret”.

4. Yuvarlak Ekler:

Çağ.	-ıp / -up	bol-up	Oğz.	-Up	bin-üp
	+(U)m(Uz) nadiren	közümüz		+(U)m(Uz)	boynumuz
	+ıng /-ung (-unguz)	agzung		+(U)n(Uz)	saçun
	+IIG / - IUG	çüçüklüg 'tatlılık'		+IU (sıfat eki)	etlü
	-dUk	alduk, işittük		-dU(k) (geçmiş z.)	virdük

Lutfi Dîvânı'ndaki yuvarlaklaşma örnekleri: Eski Türkçeden sonra izlerine rastlanan Harezmi, Altın Ordu ve bilhassa Eski Anadolu Türkçelerinde bir sistem hâlini alan yuvarlaklaşma temayülü, ‘v’ sesi taşıyan isim ve fiil kök veya gövdeleri dışında, Çağataycada ortadan kalkmıştır. Harezmi, Altın Ordu ve Eski Anadolu Türkçelerinde başlıca *-p* gerundiumu ile I. ve II. teklik şahıs iyelik eklerinin yardımcı vokallerinde genitif ekinin yuvarlak şekillerinin tercihinde gördüğümüz bu yuvarlaklaştırma temayülünün izlerine Lutfî’de de rastlıyoruz.

-p gerundiumunun yardımcı vokalinde: *aş-u-p*: 1106; *tapul-u-p*: 2621;

I. ve II. teklik şahıs iyelik eklerinin yardımcı vokalinde: *āh+(u)m*: 2620; *cān+(u)m+a*: 153, 1516; *māh+(u)m*: 2619; *leb+(ü)ng+ni*: 1461; *oram+(u)ng*: 176; *ta’at+(u)ng+a*: 322.

-ıp gerundiumu ile I. ve II. teklik şahıs iyelik eklerinin yardımcı vokallerindeki Çağataycanın klasik devrinde ortadan kalkacak olan yuvarlaklaşma örneklerine bu devrin eserlerinden yalnızca Lutfî ve Gedâî dîvânları ile, eserini Lutfî gibi Şîrâz’da İskender Mîrzâ adına kaleme alan Haydar Tilbe’nin Mahzenü’l-esrârî’nda rastlıyoruz:

Gedâî Dîvânı'ndaki yuvarlaklaşma örnekleri:

I. teklik şahıs iyelik ekinde: *cān+um+a* (7 defa); *ayag+um*: 76 (107a).

II. teklik şahıs iyelik ekinde: *oran+ung*: 43 (108a).

Yuvarlaklaşma örneklerinin bol olduğu eser, Haydar Tilbe’nin Mahzenü’l-esrârî’dir:

-ıp gerundiumunun yardımcı vokalinde: *küçlen-üp*: 16/222.

II. teklik şahıs iyelik eki yardımcı vokalinde: *yürek+üng*: 7/92, *himmet+üng*: 13/176, *taleb+üng*: 15/208, *oğul+üng+ı*: 19/259, *el+üng+de*: 20/278.

Yalnızca Mahzenü'l-esrâr'da rastlanılan bir başka husus, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi, görülen geçmiş zaman çekiminin I. ve II. teklik şahıslarındaki yuvarlaklaşmadır:

i-dü+ng: 13/178, kıl-du+ng: 15/206, apar-du+ng: 19/259, yıkıl-du+ng: 28/398, sal-du+m: 14/199, bak-du+m: 14/199, tap-tu+m: 14/1999.

Lutfî çağdaşlarının dilinde bir Oğuz tesiri olarak görülen bu sınırlı sayıdaki dudak benzeşmesi örnekleri Çağataycanın Nevâî ile başlayan klasik devrinden itibaren ortadan kalkacak, yalnız 'v' sesini taşıyan isim ve fiil kök veya gövdelerinden sonra devam edecektir. Lutfî Dîvânı'ndaki 'v' tesiri ile yuvarlaklaşma örnekleri:

cevr+üing: (4 defa), devr+üingüz+de: 1065, devr+üing+de: 80, 1879, 2226, siv-dü+m: (2 defa), siv-dü+ng: (4 defa), siv-ün-: 261, yavuş-: 980, 2239, yavut: 148, 2237, yavuk: 2304. Bu tür yuvarlaklaşmaların bazıları, Batı Türkçesinde de uyum dışı kalmışlardır: avuç: 24, kavuş-: 149, 798, kavrul-: 2272.

B. Ünsüz Değişmeleri:

1. -d-/ -d> -y-/ -y

Çağ.: ayâğ / ayak, biyik "büyü", boy, ayrıl-, ayru "ayrı", kayğ u "kaygı".

Oğz.: ayru, ayruk "başka, diğer", eyü "iyi" (sıfat ve zamir), kayğ u "gam, gussa, endişe, keder, üzüntü", kayık- "kaygılanmak", kayır- "endişe etmek, çekinmek"; (kayur-) "ilgilenmek", key "iyi, iyice, ziyade".

2. -g-> -v->

Çağ.: kavla- "kovmak" <*kogla-, krş. kow-, savuk, sawur- ~ savut- "soğutmak", yavu- "yaklaşmak", yavuş- "yaklaşmak".

Oğz.: büvelek "bögelek", devek "tevek, asma filizi", düvlek "ham kavun, kelek", kovu "arkadan çekiştirme", kovcı "münafık".

-ağ u / -egü > -av / -ev

Çağ.: birev "biri", yarav "fayda".

Oğz.: [bogazlavu] "gırtlak, hançeri", takavcı "nalbant".

a. ötümlüleşme:

1. iç seste ötümlüleşme:

-k > -g-

Çağ.: dağ ı ~ takı "dahi", sağ ın- ~ sakın- "düşünmek, sanmak".

Oğz.: dağ ı ~ dakı, sağın- "iyi düşünmek, sanmak", tağ uk "dağınık, perişan".

2. kelime sonunda ötümlüleşme:

-k > -g

Çağ.: ayâğ "kadeh, ayak", tofrağ "toprak", yafrağ "yaprak", yağ lğ "mendil", yaruğ "parlak".

Oğz.: ayâğ (I) "kadeh; ayak; tas, çanak", ayâğ (II) "ayak; basamak", çağ ~ çak "zaman; sırf, yalnız, hâlis", yarâğ "hazırlık; silah; (at hakkında) pişkin ve idmanlı".

3. Ek Sonunda Ötümlüleşme:

+lık / +luk> +lġ / +luġ

Mücerret isim yapma eki +lık / luk, iki ünlü arasında her zaman hem Çağataycada hem de Oğuzcada ötümlüleşmektedir.

+II <+IIG

Doğru Türkçesinde son sesi sedasızlaşarak +IIK şekli ortaya çıkan Eski Türkçenin sıfat eki Batı Türkçesinde son konsonantı düşürülerek kullanılmıştır. Ek, bu düşüşün bir izi olarak Batı Türkçesinde uzun süre yalnız yuvarlak vokalli (+IU) olmuştur. Ekin Batı Türkçesindeki bu şekli Lutfî tarafından da kullanılmıştır; fakat vokalinde Batı Türkçesindeki gibi bir yuvarlaklaşma görülüyor. Sonundaki +g / +ġ sesleri bazen düşürülmüş, bazen de muhafaza edilmiştir; fakat +g / +ġ'lerin düşürülmesi sonucu Oğuzcadaki gibi sistemli bir yuvarlaklaşma-ya rastlanmaz. Meselâ, Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'inde +II şekli, + IIG kullanışlarının dörttebir oranındadır. (Karaağaç 1997: XXV).

Kezâ, Kitabü'l-idrâk li-lisân'il-etrâk, Et-tufetü'z-zekiyye fi'l-lûgati't-türkiyye, El-kavânînu'l-küllîye li-zabt'il-lûgati't-türkiyye, vs. gibi Kıpçak sözlükleri de dahil, Seyf-i Serâyî'nin Gülistân tercümesi, Codex Cumanicus gibi Kıpçak sahasının belli başlı eserlerinde sıfat ekinin eski şekli yanında, bu yeni şeklinde sık sık kullanıldığı görülmüştür; fakat ekin vokalinde Oğuzcadaki gibi sistemli bir yuvarlaklaşma söz konusu değildir.

Sıfat ekinin Oğuz ve Kıpçak sahaslarındaki şekli ile Lutfî Dîvânı'nda geçen kullanılışları şunlardır:

Ağ ızlı: 747; boylu: 1058; irkli: 1080; közli: 2641; mingizli: 812, 905, 2211.

Sıfat ekinin Oğuz ve Kıpçak şivelerindeki yeni şekillerine Mîrâçnâme, Bahtiyârname, Sirâcü'l-kulûb'da rastlayamıyoruz; fakat Harezmi'nin 450 beyit civarındaki Muhabbetnâme'sinde oldukça büyük nisbette sıfat ekinin +g / +ġ'lerinin düşürüldüğüne şahit oluyoruz. Bu düşüş sonucu, ek vokalinde Oğuzcadaki gibi sistemli bir yuvarlaklaştırma olmamıştır. Ol- fiilinin ve Çağataycanın bu devrinin eserlerinde bolca görülen diğer Oğuzca hususiyetlerin yer aldığını Muhabbetnâme'de, sıfat ekinin son konsonantının sık sık düşürülmesi ve bu düşüş sonucu ek vokalinin yuvarlaklaştırılması tabii ki şâirin Harezmi oluşunun bir sonucu olmalıdır. Muhabbetnâme'deki şu örnekler de sıfat eki +g / +ġ'lerinin düşürüldüğünü görüyoruz:

Devletli: 4/38; körklü: 13/123; tatlı:17/163; sözl+li: 17/163, 37/366; körk+lü+rek: 20/ 220; yüzlü: 24/238; türli: 26/262; irinli: 36/359; közli: 37/366; haşmetli: 43/435.

Haydar Tilbe'nin Mahzenü'l-esrâr'ı Timur'un torunu Seyyid Ahmed Mirza'nın Taaşuknâme'si gibi Lutfî ile aynı yer ve zamanda yaşamış şâirlerin eserlerinde ise sıfat ekinin yeni şekli +II'ya rastlayamıyoruz. Hocendi'nin Letâfetnâmesi'nde ise bir örnekle karşılaşıyoruz:

İrin+li: 12/154.

Ol- fiilini Lutfî'den daha büyük oranda kullanmış olan Gedâî'de sıfat ekinin yeni şeklinin epeyce örneği vardır ve ek vokali, Oğuzcada olduğu gibi yuvarlaklaştırılmıştır:

Tatlı: 28 (104a), 160 (140a), 221 (157a); bağ ırlu: 29 (104b); devletli: 48 (109b); yaşlı: 62 (113a); körklü: 81 (118b); sıfatlı: 83 (119a); kanlı: 86 (120a).

b. Ötümsüzleşme:

1. +IIġ > +IIk sıfat eki:

Çağ.: atlık ‘isimli’, bağıkdur ‘bağlıdır’; cefalık, gamlık, boyluk, karanlık, otluk ‘ateşli’.

Oğz.: Eylük ~ eyülik, nâzıklük, sultanlık, ümmetlik, karangluk, bigânelik, nâzıklük.

+llğ (Çağ.), +lğ / +luğ (Oğz) ekinin korunması:

Çağ.: belâlğ , hatâlğ , nişânğ , yaralğ .

Oğz.: ayrulğ , varlğ , dendanğ ; sonu *e* ile biten yabancı kelimelere eklenişi; cânâne+lğ (eyler), dîvâne+lğ (eyler), medâne+lğ (eyler).

2. /k/ > /h/:

Karahanlı döneminde başlayıp özellikle Azeri Türkçesinde genelleşen bu ünsüz değişmesi Çağataycada karışıklık göstermektedir.

Çağ.: ahtar- “aktarmak, araştırmak”, oħsa- “benzemek” <ET okşat-, saħla- “saklamak”, yahşı <ET yakşı [Halaçça *yakçu*], yoħsa, tarħan <ET tarħan.

Oğz.: uyħu, қоħu, arħa; çoh, yoh, yah-

Lutfî Dîvânı’ndaki k>hdeğişikliği:

Batı Türkçesinin ilk devresinde ortaya çıktığı anlaşılan ve daha sonra Batı Türkçesinin Azerî ve Osmanlı sahaları arasındaki belirli ses farklılıklarının başında yer alan bu ses değişikliğine sınırlı şekilde Çağataycada da rastlıyoruz. (Karağaç 1997). Bu ses değişikliğinin Lutfî Dîvânı’ndaki başlıca misalleri şunlardır:

Okşa-: (4 defa), oħşat-: (10 defa), oħşaş: (3 defa), yahşı: (36 defa), yahşılık: (3 defa).

3. t-> d-:

t-> d- değişikliği bakımından Çağataycanın *t* ünsüzünün yanında olduğu biliniyor. Ötümsüz diş patlayıcısı *t* sadece aşağıdaki örneklerde ötümlüleşmiştir.

Çağ.: dağ ı ~ takı “dahi; ve”, di- “demek”, diğ rü “kadar, -e kadar”, dik ~ tik <teg “gibi”, dur-, durur, tigin, digince.

Oğz.: dek, de-, deri, derzi, dilkü, ditre-, dut-, düken-, düm “bütün”, dünek “tünük”, düp “merkez, orta, dip”, düzüm “dizim”.

Lutfî Dîvânı’nda t-> d- değişikliği:

Tabii ki Çağataycanın hiçbir devrinde böyle bir değişiklik olmamıştır. Çağatayca bu hususta da Eski Türkçeye bağlı kalmıştır. Lutfî Dîvânı’nda ve diğer Çağatayca eserlerde *d* ünsüzü ile başlayan kelimelere rastlamamızın sebebi Oğuzcanın tesirinden ibarettir. Bu tesir, Nevâî’ de ve Nevâî’den sonra da devam edecektir. Lutfî Dîvânı’nda Oğuzcadaki *d*’li şekilleriyle kullanılan kelimeler şunlardır:

di-: (103 defa) ~ ti-: (7 defa); dig: (26 defa) ~ tig: (246 defa); dek: (8 defa) ~ teg: (2 defa); dig-: 1597 ~ tig-: (58 defa); digin: 2450 ~ tigin: (4 defa); diginçe: 782; digrü: (3 defa) ~ digürü: (5 defa); değ ül: (23 defa); diğ ül: (2 defa); değ üldür: (7 defa); dilençi: 353; dilü: (2 defa) ~ tilbe: 2540; durur: (59 defa) ~ turur: (45 defa).

4. b > v:

ET. /b/, -b>w Krh. ve Hrm. ile gösterilen ötümsüz çift dudak ünsüzü w; genellikle Çağataycada v sesine dönüşmüştür.

Çağ.: ivür-, tive, yavuz, kav-, siv-, av, çav, iv, savcı, küven- ~ kuvan- <*kob / kab, avut-, ET. sub> suw> su.

Oğz.: kara+baş> karavaş; av, ev, iv-, sev-, yavın-, yavrı, yavaş.

5. t ünsüzü ötümsüzlüğünün muhafazası:

Çağ.: tağ, tola, til, tiş, tök-, tüz.

Oğz.: tağ, tağ il-, tal-, tam-, tamar, tanış, tar, taş, tagıt-, tayan-, toğ -, toy- ...

C. Ünsüz Düşmesi:

1. y-> ø:

Çağ.: inçü “inci”, it- “yitmek, kaybolmak”, iti “keskin”.

Oğz.: igit “yiğit”, ilenç “beddua”, ılduz “yıldız”, itir- “kaybetmek”, ıldıra- “parıldamak”; ilan, irak, ırla- “terennüm etmek”, incü.

2. g-, ğ -> ø:

Çağ.: kirek <ET kelgek, kulağ / kulak <ET kulkak.

Oğz.: emek <emgek, gerek <kergek, kayır- <kadgur-, kulak <kulgak, suvar- <suwgar-.

-An <-GAN: alan, çeken, gören, dutan, giyen.

-IncA <-GIncA: kılınca, irince.

-AII <-GAII: olalı, ideli, vireli.

3. -g> ø:

Çağataycada Oğuzca özellik olarak kelime sonundaki g sesinin düştüğü görülebilir.

Çağ.: arılık “temiz, içten”, katı “sert”.

Oğz.: acı <açığ, çeri <çeriğ, katı <katığ, nite <ne teğ, kamu <kamuğ, ulu <uluğ, tarla <tarıg+lağ.

4. -l > ø:

kil- fiilinin ettirgen (causative) şeklinde, kök hece sonundaki l ünsüzü, düşme eğilimi göstermektedir:

Çağ.: kiltür- ~ kitür- <ketür- “getirmek.

Oğz.: takat getir- “mukavemet etmek”, getir, “1.nakletmek, hikâye etmek, rivayet etmek, 2. tercüme etmek, çevirmek”, otur- <oltur-.

5. /r/ > ø:

İr- “olmak” fiili, vezin gereği ve Oğuzcanın da etkisiyle, i- şekliyle nöbetleşe kullanılmaktadır.

Çağ.: İdi ~ irdi, idim ~ irdim, imes ~ irmes, imes irdi ~ , imiş ~ irmiş, ise ~ irse.

Oğz.: belürdi ise, kala idi, hayâl mi idi, döşedi idüm, olmasa idi, kıla idi, zahrında idi.

d. Yer Değiştirme (Metathese):

Oğuzca özellik olarak uzak metathese, şu kelimede görülmektedir:

Bigi “gibi” (krş. Kibi “gibi”).

e. Hece Düşmesi (Haplology):

Çağ.: -tur “-dır” < turur: alıp tur, yoktur, âteştür, imestür, diptürler; artadur, bardur, akvâlidür, berâberdür, fikrisedür min.

Oğuz. senündür, mürâidür, vişdür, nüktedândur, güneşdür.

Şekil Bilgisi:

A. İsim Çekimi:

1. İyelik Ekleri:

Teklik

1. Şahıs: +(U)m:

Çağ.: uykum, küzgüm “aynam”, közüm, bogzuma, boynuma, hûşum, kolum, köksüm, könglüm, sözüm, yüzüm.

Oğz.: Agzum, aklum, cânum, gözüm, hizmetim, tâli’üm.

Gedâi’nin dilinde şu Oğuz hususiyeti göze çarpar:

I. ve II. şahıs iyelik ekinden önce –Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi– düz vokalli isim tabandan sonra da yuvarlak bağlayıcı vokalin kullanılmasını görüyoruz (Eckmann 1996: 345):

Cânumung, firâkumı, agzunga, dudakung, minüm.

Nevâi’den önceki bazı şair ve yazarlarda bazen düz vokallerden sonra da –Osmanlı Türkçesindeki gibi– yardımcı vokalin yuvarlak şekilleriyle karşılaşıyoruz:

Cânum “canım” (L Dîv. 11:4, G Örn. XXI, 1), firâkum “ayrılığım” (G Örn. XII, 1), agzung “ağzın” (G Dîv. 135b;2, ahumuz “ahımız” LN 154b:10, cânumuz LN 155a:4).

Hattâ aynı şair ve yazarlar bazen dudak konsonlarından sonra da yuvarlak yardımcı vokaller kullanırlar:

Lebüng “dudağın” (Sek. Dîv. 31a:15, oramung ‘sokağın’ G Div. 108b:1). Bu, Harezmi Türkçesinin bir özelliğidir.

Bir şahıs zamirinin tamlama eki, ifâdeyi kuvvetlendirmek veya farklılığı belirtmek için kullanılabilir:

Bu mening könglüm “bu benim gönlüm” G. Örn. XLIV, 2.

Çokluk I. Şahıs İyelik +(U)mUz:

Çağ.: özümüz (nadiren).

Oğz.: ayşümüz, ıldızumuz, işimiz.

2. Hâl Ekleri:

a. Belitme Eki (Akkuzativ):

+ø şekli:

Çağ.: başın, közin, suyun, okın (nadiren), Şecere-i Terâkime'de; başın, atın, ikilesin, atasın, boynın, işin, ivin, közin, ornın, çeşmelerin, hünerlerin, kuşların, malların.

Oğz.: başın, boynuzın, cânım, eyüsin, didarın, gıdâsın, gözin, gülşenin, kapusın, kılın, kolın, mahallesin, sebzesin, singirin, sözün, topragın, zülfin, yaşın.

+I şekli:

Çağ. Oğuzca özellik olarak birkaç yerde +I belirtme ekiyle (Babür Dîvânı'nda) karşılaşıyor: algalı cânımı, köz mektûbı, nâzı hayâl eyler idim.

Oğz.: azgını, ahvâlini, barmagını, tırnagın yüzünü.

Lutfî Dîvânı'ndaki belirtme ekine örnekler: 'itâbı: 2223, kanımı: 21512, könlümü: 24483, nâzı: 2486, nûrî: 1663, 2675, yolı: 2246.

Lutfî Dîvânı'nda, isim hâl eklerinden akuzatif ekinin Oğuzcadaki +I şeklini Harezmi bir defa (könglümi: 167151) Haydar Tilbe iki defa (boynımı: 5/67, oğlungı: 19/259) kullanmıştır. Ekin Gedâi tarafından daha canlı örneklerde birkaç kullanımına rastlanmıştır: cânımı: 17/101a; şâm-ı firâkumı: 29/104b; hâlümü: 142/135a; könglümi: 232/160b olduğunu Günay Karaağç belirtmektedir.

Eksiz Akkuzativ:

Çağ.: Belirsiz olarak kullanıldığında nesne, akkuzativ ekini hiç almaz; bir köprüg dağı yasang (N: Quatr, (0:14).

Oğz.: Belirsiz bir hâl bildirir; her bir kadeh nûş idesin (AD 17-3). Bir kısmı ise vezin sûretinden ileri geldiği fikri edinilen örnekler de çoktur; acepler ol kişi gam yidüğüm (ŞD 80-13).

Akkuzativ ekinin dative eki yerine kullanılması:

Çağ.: Bir gazel başla "bir gazele başla" (Küll. s. 217 a:11).

b. Yönelme Eki (Dativ):

İyelik ekinden sonra görülen ET yönelme eki +A'nın kullanıldığı görülüyor:

Çağ.: başımga ~ başıma, cânımga ~ cânıma, ayagına, sözüme, kavlunguza, otına "ateşine" (Eckmann 1996: 391); behudlığıma (OFS N. İlk. Dîv. s. 199), başıma (OFS N. İlk. Dîv. s. 200), otına (L. Dîv. 39-6), hükmüne (L. Dîv. 7-27).

Lutfî Dîvânı'nda örnekler: ağ yâra: 1407, anaya: 2474, 'aşıklara: 158, aya: 2639, 2653, bağ rıma: 986, 1653, cânâ: 1193, cerâhata: 1891, çevgâna: 1194, hâra: 1260, hilâle: 324, ile: 2435, kemâle: 1651, kurbanâ: 1195, miskinlere: 311, mü'mine: 573, neye: 276, subha: 1014, sultâna: 1190, tile: 2503, 2657, vebâle: 1129, 1240, vefâdara: 1145, yâra: 1141, 2681, yaza: 2607, yere: 963, yüze: 1106.

Şecere-i Terâkime'de örnekler: ayakına: 94a-17, başına: 72b-5, butlarına: 92b-6, işikine: 83b-11, işlerine: 87b-17, itlerine "etlerine": 78a-8, ivine: 97b-5, kola "tarafa": 100a-15, kolına: 73a-3, köngline: 71a-6, oğluna: 70a-14, öngüme: 100a-17, özine: 74b-2, sözine: 79a-11, suyu: 100a-4, tiline: 71a-6, üstüne: 93b-7, yerine: 94a-12, yoluna: 96a-6, yurtına: 88a-7.

c. Ayrılma Eki (Ablativ):

Çağ.: Şiirde, iyelik ekinden sonra umumiyetle +i+din yerine +in+din görülür, yüzündin “onun yüzünden”, közündin. Şeybânî Hân Dîvânı’nda düzenli ayrılma eki +dIn dışında +dAn ekiyle de sık sık karşılaşılır; kudretinden (3a:9). Şecere-i Terâkime’de; kiyindin, sebebündin, taşındın; işikingdin (OFS s. 366,), devletingdin (OFS s. 366); ‘adlından (LD 62).

d. Bulunma Eki (Lokativ):

Çağ.: Şiirde III. şahıs iyelik eki +(s)I(n)’dan sonra çok defa +ndA: yolında, küzgüsünde. Şecere-i Terâkime’de: yeryüzünde, yılında, memleketinde, yakasında, içinde, içlerinde, arasında, ornında, hizmetinde. Bâbü Dîvânı’nda: içinde (30/1); bedeninde (OFS s. 388).

Bulunma ekinin ayrılma eki yerine kullanılması: yârı agzında öpen cânı dudagında öper / çünkü kevser suyung la’li susagında öper (ŞR 35-1).

f. Vasıta Eki (İnstrumental):

Çağ.: kündüzün, tün künin, yalguzun, şeksizin. Bâbü Dîvânı’nda; sinsizin “sensiz, sen olmadan”.

g. Eşitlik hali (Ekuvativ):

Çağ.: +çA’nın yanında manzum parçalarda vezin gereği pronominal n’ye yer verildiği de görülür. Bâbü Dîvânı’nda “ömr barınça “ömür boyu”.

Oğz.: bunca.

h. Tamlama Eki (Genetiv):

Tamlama ekinin Lutfî Dîvânı’nda Batı Türkçesindeki şekilleriyle de kullanıldığı görülüyor:

Âdeming: 1864, bizing: 494, kiming: 297.

B. Edatlar:

N. Hacıeminoğlu’nun *Türk Dilinde Edatlar*’ında bütün örnekler mukayeseli olarak verilmiştir. Aşağıda edatlardan bazıları gösterilmiştir:

Çağ.: teg, deg, bigi, ‘Nevâ’î’den önce’; uş “işte”, sindiz özge (tahdid), üzre “üzerinde, ara “arasında”: yalın hâl ile; a) ni yüz ni yüzde ni leb ara söz (FŞ 2-21), b) iyelik ekli sözlerle; könglüm ara dagdaga saldı heves (HE 66-46), âsâ “gibi”: şü ol başlap Mesih âsâ kelâmın (FŞ 9-10) asra <as+ra “aşağı, +den aşağı, +den öte”: Çağataycada esre şeklindedir, iyelik ekiyle; kes başımmı goy teg hayling adakı esre sal (Ch. man. 122). Ayru <ad□ru <adru <adır-u: çıkma ekiyle; anıng râyıdın ayru kılmayıng iş (FŞ 18-14), mihrâbg a karşı (L. Dîv. 95:1)...

Oğz.: teg ~ deg “gibi”, bigi “teşbih”, uş “gösterme”, senden özge “ablative +özge”, üzre “beraberlik” ve ara (TDG 581), âsâ (Farsçadır) asra, esre, ısrâ “zamirlerin çıkma ekiyle” (TSI. 246), ayru “çıkma ekiyle” (FD 120-13), karşı “karşı”.

C. İsim Fiiller:

1. -mİş partisibi:

-GAn: Yaygın olan şekildir.

-mİş: aymış (GN 61a:3).

-mİştük (< -miş i-dük); Bâbü'r Dîvânı'nda; visâl imiştük, muhal imiştük, hayâl imiştük.

2. -AsI:

Oğuzcadan alınmış bu ekin sadece bir yerde kullanıldığı belirtiliyor:

Kileside “geldiğinde, geldiği zaman” (BD 120/6).

3. -dAçI:

Önceki devirlere ait metinlerde sık sık rastlanan Oğuzca -dAçI partisibi kullanılıştan düşmüştür. -mİş eki de çekimli fiil şekilleri dışında hemen hemen görülmez. -dAçI, -mİş ve -dUk ile -gIl isim-fiil eklerinin fonksiyonu -GAn ekine geçmiştir:

-dAçI ile yapılmış partisip sadece NF'de aşağıdaki ifadelerde bulunur: kılınmış kıladaçı zelletler “yapılmış ve yapılacak günahlar” (4: 2), Peygamber ‘aleayhi’s-selâmnung kelmiş takı keldeçi yazukı “Peygamber aleyhisselamın gelmiş ve gelecek günahı” (83: 17).

4. -dUk:

Gedâi Dîvânı'nda (OFS s. 345): sivdügüm dildâr.

Ç. Zarf Fiiller:

1. -Ip: Oğuz tesiridir. Az görülür: ol perîveş kim bolup mén zâr (OFS s.198), ey labıng zâhir “tip şîrîn lafz (OFS s. 202); Bâbü'r Dîvânı'nda: açılıp, birip, çırmaşıp “sarılıp”, istep “isteyip”, ırıp “ayırip”, iylep “eyleyip”, yastanıp “yaslanıp”, yaykalıp “salınarak”...

2. -IbAn:

Karahanlı ve Harezmi Türkçesinin -pAn zarf-fiil eki, Oğuzcadaki gibi -IbAn şekli Bâbü'r Dîvânı'nda görülür:

Agrıtıban atanı ‘atayı incitip’ 563-2; köz alduruban “göz kaptırıp” 146-1; alıban “alıp, alarak” 1554-2, 243-2; hayrân bakıban “hayran bakarak” 1126-17; bilıben “bilip” 4/131; bildürıben “bildirip” 132/20; isteben “isteyip” 207/2, 436; terk itıben “terk edip” 421/2; terk-i nâmûs iyleben “namussuzlaşarak” 14/16; kat' iyleben “kesip” 117/1; rahm iyleben “acıyarak” 407/2; ta'akkul kılıban “akıl erdirip” 4/131; kerem kılıban “cömertlik gösterip” 112/5; koyuban “koyup” 117/17, 340; körüben 131/3; körsetıben “gösterip” 111/3; okuban 131/3; olturuban “oturup” 273/1; közüng oynatıban “gözünü kırparak” 88/2; tişleben “dişleyerek” 107/3; yasaban “hazırlayıp” 206/1; yazıban “yazıp” 132/41; yıben “yiyip” 558/26; yıldürüben “koşturup” 132/20.

-IbAn gerundiumu şiirde vezne uygunluk için kullanılır.

3. -yU:

Şiirde vezin gereği bulunur:

Yıglayu “ağlayarak”; isteyü “isteyerek”.

D. Fiiller:

1. Yardımcı Fiiller:

a. bol- / ol- meselesi: Bilindiği gibi Çağatayca Türk şivelerinin tasnifinde belli başlı ölçülerden biri olan bol- / ol- fiillerinden bol-'ı tercih etmiştir. Nevâî öncesi Çağataycada bol-fiili yanında sık sık ol- fiilinin de kullanıldığını görüyoruz. Ol-'un Çağataycadaki kullanılışı, Nevâî'ye kadar azalarak devam eder, fakat tamamen ortadan kalkmaz. Fiilin ender olarak Nevâî tarafından kullanıldığını görüyoruz (Karaağaç 1997: XXXII-XXIII).

Lutfî Dîvânı'ndaki bol- ve ol- fiillerinin kullanılışı şöyledir: bol- (608 defa), ol- (83 defa). Aynı isme bazen ol-, fakat umumiyetle bol- fiili getirilerek birleşik fiiller yapılmıştır.

'âciz bol- / 'aciz ol-; bîhod bol- / bîhod ol-; cüdâ bol- / cüdâ ol-, fâş bol- / fâş ol- ...

Aşağıdaki kelimelerde yukarıdaki gibi kullanılışlar görülmüştür: gâfil, hâcil, hâsıl, helâl, hîç, gül-âb, kebâb, kıyâmet, kul, ni, rûşen, sebep, şâd, vâsıl.

Kutadgu Bilig'de rastlayamadığımız ol- kullanılışı Sirâcü'l-kulûb, Muhabbetnâme, Bahtiyârname gibi eserlerde de yoktur. Seyfi Serâyî'nin Gülistan Tercümesi'nde ancak bir defa (355:12) rastladığımız ol- fiili Atebetü'l-hakâyık'ta 76 defa bol- kullanılışı yanında 7 defa ol- kullanılışı yer alır.

Lutfî ile çağdaş olup Herât'ta veya Herât'a komşu illerde yazılan eserlerde, Letâfetnâme'de 7 defa kullanılışını gördüğümüz ol- fiili Taaşuknâme'de 115 bol- yanında 9 defa, Mahzenü'l-esrâr'da 105 kere geçen bol- fiilinin yanında ol- fiili 13 defa yer alır.

Bu konuda dikkati çeken bir başka husus, Lutfî'nin daha genç çağdaşı Gedâî'de ol-fiilinin kullanılış nisbetinin bu saydığımız eserlerin hepsindekinden daha yüksek oluşudur. Gedâî Dîvânı'nda bol-: 464 defa, ol-: 86 defa kullanılmıştır.

Öyleyse ol- fiili kronolojik olarak azalmamış, sadece şâirlerin muhitine veya kavmi mensubiyetlerine göre bir dağılım göstermiştir.

Ol- (~ bol-) (OFS GS. Küll. S. 315), ol- (OFS GD. S.352, 368).

b. é(r)- “olmak”:

ér- fiili, bütün çekimli şekilleri bulunmayan bir fiildir. Mevcut çekimli şekillerden Azeri Türkçesine benzeyen şahıs çekimleri şunlardır:

Şimdiki Zaman ~ Geniş Zaman:

Teklik I. şahıs; erür mén, érirem (<Azr.).

Şimdiki Zamanın Olumsuzluğu ~ Geniş Zaman Olumsuzluğu:

Teklik I. şahıs; érmes mén, érmen (<Azr.).

Teklik II. şahıs; érmes sén, érmeng (<Azr.).

ér-ve dur- yardımcı fiilleri isim cümlelerinde ve yardımcı cümlelerde bağlayıcı vazifesi görürler.

Nevâî'den önce şâirler *degül* ve *degüldür* Oğuzca şekilleri kullanırlar:

Aceb degül mi “acayip değil mi? (L Div. 86:1), her kuşî ‘Anka dégüldür “her bir kuş Anka değildir”. Aynı şekilde *yok* da bazen bağlayıcıdır: barmagım yok mümkün “gitmem

mümkün değildir (N Örn. S. 58:3), bir kara tofrak kim yokdur gülü reyhanınga / o karangu kéçe tékdür kim mâh-ı tâbânı yok (N. Yay. J.E. s.38).

Lutfî Dîvânı'nda bildirmenin menfi çekimi:

Bildirmenin müsbet çekiminin er-, ir- / i- ve tur- veya bu fiilin ekleşmiş şekilleri -tur- / -tir (bazen -dur / -dir) ile yapıldığı Lutfî Dîvânı'nda, bildirmenin menfi çekimi için cevherî fiilin menfisi irmez/ imez, irmeztür / imeztür yanında degül, digül şekli de kullanılmıştır. Çağataycanın yeni bir yazı dili hâline gelmeye başladığı bir devirde eser veren Lutfî ve çağdaşlarının eserlerinde bir Oğuz ve Kıpçak unsuru olarak yer alan bu edat Nevâî'den itibaren terk edilecektir.

Lutfî Dîvânı'ndaki bildirmenin müspet çekimleri şöyledir:

Er- (2 defa), ir- (358 defa), i- (120), tur- (45 defa), dur- (59).

Lutfî Dîvânı'ndaki bildirmenin menfi çekimleri de şöyledir:

İrmez (21 defa), irmeştir (5 defa), imes (39 defa), imestir (8 defa), tegül (23 defa), degüldür (7 defa), digül (2 defa).

Mirâcnâme'de, Sirâcü'l-kulûb'da, Bahtiyârname'de rastlanılmayan *degül* kelimesi, Hocendî'nin Letâfetnâmesi'nde ve Yusuf Emirî'nin Beng ü Çağırında da yer almamaktadır. Buna mukabil Harezmi tarafından bir defa (degül: 35:353) kullanılan *degül* kelimesi, Lutfî kadar sık olmasa bile bildirmenin menfi çekimini ifâdede devrin diğer sanatçıları tarafından da yer yer baş vurulan bir kelimedir.

E. Fiil Çekimi:

1. -Am, -n Şahıs Eki:

Geniş zaman

Geniş zaman ile öğrenilen geçmiş zamanın olumlu ve olumsuz çekimlerinin I. teklik şahsında, zamir menşeli şahıs ekinin Çağataycada muhafaza edilen eski şekli yanında, ekin Eski Anadolu ve Azeri Türkçesindeki şekillerinin de kullanıldığını görüyoruz. Bu Oğuz unsuru Nevâî'de Nevâî'den sonra da devam edecektir (Karaağaç 1997: XXIII). Bilhassa ekin -n şekli, menfi fiil gövdelerinden sonra yalnız Çağataycada değil, Doğu Türkçesinin her devrinde ve Azerî Türkçesindeki canlılığını günümüze kadar korumuştur.

Lutfî Dîvânı'nda, aynı fiil kök ve gövdesine, ekin Çağataycada devam ettirilen eski şekli yanında, Oğuzcadaki şekillerinin de getirildiğini görüyoruz. Bu kullanışların başlıcaları şunlardır:

-Am:		-n:	
		alman	357
<i>uftanıram</i>	1492	bilmen	1693, 1955, 23307
<i>bilürem</i>	555	çivürmen	2573
<i>isterem</i>	653	ılman	2684
<i>ölmemişem</i>	1544	kanman	1288
<i>tataram</i>	1758, 2688	kitmen	1159
<i>tüşmişem</i>	1492, 2010, 2032	körmen, tilemen	1159, 1656

Mirâcnâme, Muhabbetnâme, Bahtiyârname, Sirâcü'l-kulûb gibi çoğu Yezd'e Mansur Bahşı tarafından istinsah edilmiş eserlerle (Karaağaç 1997: XXIV), Hocendî'nin Letâfetnâmesi'nde rastlanılmayan -Am eki, Ta'âşşuknâme'de bir defa (tökerem: 9/81) kullanılmıştır. Bu konuda dikkat çekici bir başka husus da, Lutfî'ye nispetle *ol-* fiilini daha çok kullanan Gedâî'de bu zamir menşeli şahıs ekinin Eski Anadolu Türkçesindeki -Am şeklinin yalnızca üç defa kullanılmış olmasıdır:

Mirâcnâme'de, Sirâcü'l-kulûb'da, Bahtiyârname'de rastlanılmayan *degül* kelimesi, Hocendî'nin Letâfetnâmesi'nde ve Yusuf Emirî'nin Beng ü Çağırında da yer almamaktadır. Buna mukabil Harezmi tarafından bir defa (*degül* : 35/353) kullanılan *degül* kelimesi, Lutfî kadar sık olmasa bile bildirimin menfi çekimini ifade devrin diğer sanatçıları tarafından da yer yer başvuru bir kelimedir.

kılmışam : 171 (143a), çekerem : 172 (143a), bile almanam : 202 (151b).

Menfi fiil gövdelerinin geniş zaman çekiminde -n ekine gelince, bu devrin bütün eserlerinde -mAs min ifadesi yanında, - ma / -me-n şeklinde bolca kullanılmıştır.

Gedâî'de bilmen : 9 (99a), tanıman : 191 (148b), koyman : 185(147a). vs. Timur'un torunu Seyyid Ahmed Mirza'nın Taaşşuknâme'sinde yalnız menfi iktidari çekiminde *bilemen* olarak üç defa kullanılmıştır. Ekin, devrin belli başlı diğer eserlerindeki kullanılışları şöyledir:

Muhabbetnâme'de yavutman: 15/146. unutmam: 15/146. çevürmen:34/335, ayıtman: 43/435.

vs. Letâfetnâme'de kılman: 11/143. toyman: 20/258.

2. Geniş Zaman:

Geniş zaman çekiminde Oğuzcadan (Azeriden) alınmış olan -Am (olumsuzu :-mAn, -mAnAm) eki, -(a/u)r+şahıs zamiri yanında kullanılmaktadır.

-(a/u)r+Am: oluram (Çağ. olur min); menfisi: -mAn al-man (Çağ. almaş min), nadiren -manam: tapmanam (Çağ. tapmaz min); -mAng: bilmeng (Çağ. bilmezsin).

Bâbü Dîvân'daki örnekleri: can birürem: 355; isterem: 16/3; kıluram: 124/2; korkaram: 94/5; tilerem: 118/4.

bilmen 'bilmem': 112/4; bilmenem:120/1; yirge baş çalmam: 85/4; dimen 'demem': 15/1; kalman: 85/1; koyman: 87/2; körmem:112/4; kötermen 'kaldırmam': 8 7/2; salman: 85/3; tapman 'bulmam': 119/1-6.

Bu ekin iktidar fiilile kullanıldığını da görüyoruz: bara alman: 23/4; hayâl ite alman: 400/2; keçe alman: 1 1/1; kün köre alman: 85/1; köze ala alman:85/2; takrir iyley alman: 32/2; tapa alman: 1 1 1/4.

3. Anlatılan Geçmiş Zaman:

Bâbü Dîvân'ında Oğuzcadan alınmış bir şekil olarak -mış+şahıs eki de görülmektedir: bümüşam:132/26; bolmuşam:46/7; çekmişem: 362; itmişem: 6/4; eylemişem:398/2:

kılmışem:479; körmüşem: 558/39; kılmışam terk-i vatan: 42/3; bîmâr olmuşam

'hastalanmışım': 128/5; yapmışım: 558/39.

4. -mA ktA Partisibinden Yapılan Kipler:

-mAktA gelişmiş şekli + fail: Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi fakat ondan daha seyrek olarak bitmemiş devam etmekte olan bir harekete işaret etmek için kullanılır. Sadece geniş ve geçmiş zamanlarla ilgilidir, men anga cânını fedâkılmakta Bayk. Div. 253:7, yiğitlik dem-be-dem ötmektedir eyyam ara FK 7b:3, aytkıl kim: sen hod itting. can dağı çıkmaktadır N Örn. XXIV.4 ; ba'zı çadırlar tikilip ba'zı tikilmekte edi B İlm. 410:10.

5. İktidar Fiili:

Bilindiği gibi Çağataycada -A, -y zarf-fiil eklerinden al- fiili getirilerek yapılmaktadır.

Azerice iktidarsızlık şekli (grnd. +al-, bil-)'nin yaygınlaşması:

*U-ma yerine -A.-y al-ma/bil-me terkininin umumileşmesi; kıl-u-maz 'kılmaz', okuyalmaz 'okuyamaz', köre bilmedi 'göremedi'.

Aşağıda Bâbü'r Dîvâm'ndan alınmış Oğuzca geniş zaman çekimine örnekler verilmiştir:

bara alman:23/4; hayâl ite alman:400/2; keçe alman: 1 1/1; kün köre alman: 85/1; köz ala alman: 85/2; tapa alman:1 1/4; tiya alman 'engelleiyemem': 81/4.

Şecere-i Terâkime'de olumsuz yeterlilik bil- eylemiyle görülmektedir: ayta bilmey, bile bilmey, kite bilmey. uruşa bilmey.

Geniş Zaman Çekimi: ayta bilmez, yöriy bilmez.

Şimdiki Zaman Çekiminde: kaç bilmeymen, ayta bilmeyimiz.

Geçmiş Zaman Çekiminde: ayta bilmedim, kıla bilmedim.

6. Geniş Zaman- Gelecek Zaman:

1) Şiirde Güney Türkçesinden alınma -a(<-ga) şeklinde yer yer tesadüf edilebilir. (Sadece III. teklik şahıs belgelidir.):

ger tişe katra şu tasni tang 'bu taşı bir katre deşecek olsa şaşılmaz' (N Mab. 26).

korkaram könglüm bu gamdın yarıla 'korkarım, gönlüm bu gamdan yarılacak' (LDAN 1926 s. 79:5).

-mlş+Am, -mlş+ang (<Azr. Şiirde).

Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi fakat ondan daha seyrek olarak bitmemiş, devam etmekte olan bir harekete işaret etmek için kullanılır. Sadece geniş ve geçmiş zamanlarla ilgilidir. Oğuzcadan (Azericeden) alınmış fiil şekillerinden II. teklik şahıs -mlşAng, I. teklik şahıs -mlşAm, (her şeyden önce şiirde, nadiren nesirde de) ekleri geçer:

körmişem, (Çağ.:körmiş min); -mlşAng, asmışang (Çağ.: asmış sin).

-mis¹² Partisibinden Yapılan Kipler:

a. Öğrenilen Geçmiş Zaman: Fiil tabam +mlş +şahıs zamirleri:

1) Şiirde şu Azeri Türkçesi şekilleri ile karşılaşılr: kalmışam, eşitmişem. asmışang; nesirde ise eylemiştik, mübtelâ bolmuş, gül bigin solmuş, tûmâr asmışang, nüzul itmiş örneklerine rastlanmaktadır.

¹² -mis partisibi için bk. (Eckmann 1988: 107).

2) Fakat yukarıdaki fonksiyon her zaman tam manasıyla görülmez; öğrenilen geçmiş zaman bazen, görülen geçmiş zamanın yerini alır: şeh dedi: kılmamış men anı tavaf, lik eldineşitmişem evsâf, lâle teg bagnmda dâg ermes 'aceb, kim kalmışam bir semenber, yüzi gül, serv-i hırâmândın yırak.

b. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikaye Birleşik Çekimi:

-*mis e(r)dim* (nadiren): men ganimet tutmuş erdim ol semenber vasimi; eyledi mendin cüda çarh-ı sitemger vasimi; ötmüş edi bir keçe kunduz tamam... anda yetip Mâlik-i Tacir nâgâh.

c. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şart Birleşik Çekimi:

-*mis bolsam/olsam*:

1) Geçmişteki Basit Şart:

yaşurum mey içmemiş bolsang, nege bolmuş bu nev' lebde güftâr özgece.

2) Yardımcı Cümlelerdeki Geçmiş Zaman:

her ne Tengri salmış olsa alma.

-*mA-ng*: tapmang (OFS s. 317), eylemeng (OFS s.324), kılmang (OFS s. 324), çıkmang (OFS s. 324), dimeng (B. Div. 53/5), itmeng (B. Div. 108/10), kiçürmeng (B. Div.178/1), kitürmen (B. Div. 464).

7. *Geniş Zamanın Rivayeti*:

Bâbü'r Dîvânı'ndan örnekler tespit edilmiştir:

Teklik III şahıs: bolur irmiş 'olurmuş' 571 / 1-2. kılur irmiş 102/1, sahlar imiş 58 / 1; yumuşar imiş 'yumuşarmış' 127 / 19, açılmas imiş 'acümazmış' 132/6, ayrılmas imiş 320 / 1; bilmes imiş 320 /1. itmes imiş 135 / 1, 512 /1.

8. *Gelecek Zaman -(y)ısar*:

Oğuzcadan alınmış -(y)ısar gelecek zamanı Karahanlıca ile Çağatayca arasındaki geçiş devresi Harezmede HŞ ve Mah. (1 defa) da tespit edilmiştir: özümüzke özümüz yıglasak zâr, kim uş biz tig bize kim yıglayısar “kendimize kendimiz zar ağlayalım, bize bizim gibi kim (ağlayacak) ağlayabilir?” (HŞ 113v: 15).

9. *-A İstek Eki*:

Eski Türkçenin gelecek zaman eki -GAy, -GA, Batı Türkçesinde -A şeklinde ve gelecek zamandan çok istek ifadesiyle geçmiştir. Ek. Batı Türkçesindeki yeni şekil ve ifadesiyle Lutfî tarafından da kullanılmıştır. Lutfî ve çağdaşlarından Nevâî'ye kadar azalarak devam eden bu istek çekimi, Nevâî'den sonra terkedilmiş ve zaten eki eski şekil ve ifadesiyle devam ettiren Doğu Türkçesi istek ifadesini Eski Türkçede olduğu gibi -GAy. -GA gelecek zaman ekinin bünyesinde sürdürmeyi tercih etmiştir. Ekin Batı Türkçesindeki şekil ve fonksiyonuyla Çağataycaya yalnız III. teklik şahıslarda geçtiği yolundaki J. Eckmann'ın hükmü, doğru görülmektedir (bk. J.E., Çağ. Man., Bloomington, 1966, p. 162).

Lutfî Dîvânı'nda ekin diğer şahıslarda da kullanılışlarına rastlıyoruz:

I. teklik şahıs :	II. teklik şahıs :	III. teklik şahıs :
alam: 1511	ayasin: 2640	bola:358 kana:2511
ayamin: 2641, 2653, 2654	olasin: 254	ola: (1 2 defa)
usanam:1536 yazamin: 2607	saçasin: 2685	sala: 2671 tigüre: 656 yarıla: 2477 sala: 2671 tigire: 656 yarıla: 2477

Letâfetnâme'deki *bol-a min*, *bul-a min*: 22/274 ve Taaşşuknâme'deki *tüş-e-m*: 12/111, Mahzenü'l-esrâr'daki *örün-e sin*: 27/392, *kıl-a*: 29/406, *tüş-e*: 32/419 örnekleri dışında, Lutfî'nin çağdaşlarının eserlerinde bu Oğuz husûsiyetine rastlayamıyoruz. *Ol-* fiilini, sıfat ekinin Oğuzcadaki yeni şekillerini daha çok kullanması, isim hâl eklerinin Oğuzcadaki şekillerine daha çok rağbet etmesiyle ve yuvarlaklaşma temâyülünü daha ileriye götürmesiyle Lutfî'den daha çok Oğuz unsuruna sahip bir dil kullandığı anlaşılan Gedâî'de bile istek eki – A'ya rastlanmaz.

Zeki Kaymaz, Çağatay Türkçesindeki şu dokuz tane Oğuzca dil unsurunu tespit etmiştir: Kelime başında #d (~ #t), kelime başında #k> #x, istek kipi -A (~ -GA), geniş zaman birinci teklik kişi -Ar+Am (~ -Ar+min), yeterlilik -A bil- (~ -A al-), sıfat-fiil -An (~ -GAN), zarf-fiil eki -mAdIn (~ -mAyIn), zarf-fiil eki -UbAn, ek-fiil i- (~ ir-).¹³

Söz Varlığı

A. Cevat Emre'nin *Mukayeseli Grameri*'nin 113. sayfasında 13.-15. asırlarda husule gelen zengin kelime türetmelerinden bahsedildikten sonra bazı kelimeler üzerinde durulmuştur.

10. *Pamuk*, *pekmez* Oğuzların sağır dudaksıl *p* ile bazı kelimelere başlamaları Çağataycadaki Oğuzca kalıntılardır. Başka kelimeler: *pars* (: bars), *pis* “dağar dibinde kalan çöküntü”, *pis* “sis”, *pusar-* “pusarık olmak”, *pus-* “pusu kurmak”, *pusuğ* “pusu”, *pürçek* “kâkül, zülûf”, *pürkür-* “bulutlanmak”, *püşkel* “pide”, *pat* “ses yansıması”.

11. Çağataycada Oğuz tesiriyle *d* : *đ* : *y* değişimi: *ayığ*, *ayak*, *yayak* “yayan”; *ayır-*, *ayrıl-*, *ayrı*; *uyu-*, *uyag*, *uygan-*; *uy* “sığır”, *uyluk*, *uyuz*; *uy-* “arkasına düşmek”, *öyle* “öğlen”; *aynal-* <*adna-* “değişmek”; *boyag*, *boya-*; *boy*, *biyik*, *biyig*; *kayaş* “akraba”, *kayın*; *koy-*, *koyı* “aşağı”; *kaygu*, *kaygur-*; *ki-*, *kiyim*, *kuyruk*; *küy-* “yanmak”, *küyev*; *yay-*, *yayıl-*.

¹³ Bk. Kaymaz, Zeki (2002), “Hoca Ahmet Yesevi'nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurları”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 139, Ağustos, Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı, s. 155–162 ve “Çağatay Türkçesinde Oğuzca Unsurlar Üzerine”, *Amancolovskie Çiteniya*, Kazakistan/Öskemen, 7–8 Ekim 2004, , s. 204–210.

12. *Kob* kökünden ('b' aralıklı 'v' oluyor) *kovan*, (*b: m* değişimi) *komalag* "büyük güğüm", (art- ön değişme) *küven-* ve *kuvan-* ile *kemük* ve *kebe / gebe* "şişmiş, kabarık" kelimeleri de vardır.

Lütfî Dîvânı'nda geçen Oğuzca kelimeler:

Kelime	Anlamı	Referansı	Kelime	Anlamı	Referansı
<i>agu</i>	zehir	1879	<i>ayag</i>	kadeh	2683
<i>ayrıl-</i>	ayrılmak	2676	<i>ayru</i>	ayrı	928
<i>bakış</i>	bakış	864	<i>di-</i>	demek	1288
<i>digin</i>	değın	2450	<i>digül</i>	değil	384
<i>dudak</i>	dudak	7000	<i>er-</i>	olmak	1597
<i>i-miş</i>	imiş	784	<i>iki, ikki</i>	iki	1044
<i>iv, üy</i>	ev	1150	<i>kamu</i>	hep	128
<i>kovmagıl</i>	kovma	376	<i>ohşaş</i>	benzer	202
<i>otur-</i>	oturmak	2027	<i>öldür-</i>	öldürmek	2527
<i>uyhu</i>	uyku	2163	<i>yahşı</i>	güzel	150
<i>yağı</i>	düşman	95	<i>yırak</i>	ırak	95
<i>yulduz</i>	yıldız	10			

Bâbü'r Dîvânı'nda Oğuzca kelimeler:

Kelime	Anlamı	Referansı	Kelime	Anlamı	Referansı
<i>ağrıtmā</i>	incitme	408/2	<i>ahtar-</i>	araştırmak	560/3
<i>ayru</i>	başka	14.Nis	<i>bakış</i>	bakma	142/1
<i>di-</i>	demek	128/4	<i>(h)ür-</i>	ürümek	97/1
<i>iv</i>	ev	151/2	<i>kabul ol-</i>	razı olmak	4/187
<i>katı</i>	sert	129/19	<i>keleside</i>	-ası, geldiğinde	120/6
<i>kör-geç</i>	-geç zarf-fiil	181/4	<i>ķulağ, ķulaķ</i>	kulak	3003/2
<i>ķulluğ</i>	kulluk	235/1	<i>mest ol-</i>	sarhoş olmak	132/18
<i>ohşat-</i>	benzetmek	57/5	<i>ol-, (bol-)</i>	olmak	128/5
<i>olmağlık</i>	olma	132/18	<i>örģen-</i>	öğrenmek	57/3
<i>sözleş-</i>	söyleşmek	289/2	<i>yahşı</i>	güzel	59/4
<i>yohsa</i>	yoksa	124/3	<i>zaruret ol-</i>	zaruret olmak	406/2

Şecere-i Terâkime’de geçen Oğuzca Kelimeler:

Kelime	Anlamı	Referansı	Kelime	Anlamı	Referansı
<i>arı-</i>	zayıflamak	76a-3	<i>azaş-</i>	yolunu şaşır-	76a-3
<i>batyal</i>		92b-4	<i>berkin-</i>	saklanmak	75a-10
<i>bürküt</i>	kartal	83a-10	<i>çet</i>	kenar,kıyı	94b-10
<i>çıraylı</i>	güzel	73a-14	<i>çiber</i>	akıllı	73a-4
<i>italgu</i>	ak doğan	83a-17	<i>emcek</i>	meme	70a-13
<i>kapal-</i>	kuşatılmak	74a-8	<i>kınal-</i>	azap çekmek	75a-16
<i>koş</i>	çift	102a-16	<i>kovuş</i>	oyuk	73b-11
<i>köçken</i>	bir av kuşu	82b-17	<i>laçın</i>	şahin	83a-6
<i>menzeş</i>	benzer	12b-3	<i>ohşa-</i>	benzemek	75a-17
<i>ogıl okun-</i>	evlat dinmek	73b-10	<i>onbigi</i>	vergi alan bey	95b-16
<i>sıla-</i>	saygı göster-	72b-9	<i>şunkar</i>	av kuşu	82b-7
<i>tağay</i>	dayı	92a-2	<i>tüne-kün</i>	dün-gün	93a-15
<i>uya-</i>	koyulaşmak	72a-15	<i>yagrın</i>	kürek kemiği	81b-6
<i>yanbaş</i>	böğür	81a-17	<i>yartı</i>	yarım	82a-15
<i>yayna-</i>	rahatlamak	101a-11	<i>tolgag</i>	dolak	73b-7

Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi:¹⁴

1. Birincil uzunluk niteliğinde yahut ünsüz düşmesi sonucu bazı uzun ünlüler var: *āç*, *ād*, *vār*, *īn*, *ōn*, *yūz*; ET *atlıg* > *atlı*, *tapıg* > *tapū* ‘hizmet’ vb.

2. İlk hecede kapalı e (é-) ünlüsü yerine genellikle *i-* ünlüsünün yer aldığı görülür: *biş*, *di-*, *girü*, *irte*, *vir-*, *yi-* gibi.

3. Kalınlık-incelik ünlü uyumu bugün uyuma aykırı düşen ekleri de içine almaktadır: *yarınkı*, *karnındağı*, *anuñıla*, *garazıçun*, *vāridı*, *oglyımış*, *azıduğın* ‘az olduğunu’ vb.

4. Dudak benzeşmesi yoktur; -g ünsüzü erir, ünlü yuvarlaklaşır, yuvarlak ekler gelir: *bulıd*, *dilkü*, *eyü*, ; *kirpük*, *tırmuk*, *semüz*; *ayrı* < *adrıg*, *aru* < *arıg*; *bag+lu*, *dip+süz*.

5. Bazı ekler yuvarlak ünlü taşıyan sözlere hep düz biçimleriyle gelmektedir: *kuş+i*, *gendü+y+i*, *geldüg+in*, *boyn+in*, *demür+ci*, *bul-ın-*, *uydur-mış*, *öl-iserüz*¹⁵.

6. *b-* > *v-* yalnız iç ve son sesi değil ön sesi de içine alacak bir şekilde değişmiştir: *bar* > *var*, *bir-* > *vir-*, *tabışkan* > *tavşan*, *ab* > *av*, *eb* > *ev*; *ben gelür-ven*, *biz aç-a-vuz*.

¹⁴ Bk. (Korkmaz 2003: XCVI-XCIX).

¹⁵ Öleceğiz, -*IsAr* gelecek zaman ekidir.

7. *t*-> *d*- değişimi bakımından kalın sıradan sözlerde *t*-nin korunma alanı yüksektir: *tag, tagıl-, tal, tamak, tamar, tañ, tanık; datlu, din-, dınç, dut-, düken-, dirlik gibi*.

8. Eski Türkçenin ince sıradan söz başı *k*-'leri > *g*-'ye dönüşmüştür: *gel-, getir-, geyik, geñez* 'kolay', *göñül* gibi.

9. *k* > *h* değişimi Türkçe sözlerin iç ve son seslerinde, alıntı sözlerde yalnız ön seste: *yahşı, yohsul, budah, uçmah, yoh* gibi; *halk, hayal, hoş, hıyanet* gibi.

10. 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri yuvarlak, 3. şahıs iyelik ekleri de düz olarak kullanılır: *bag+um, iş+üñ, ata+ñuz; göz+i, ev+leri* gibi.

11. İlgi durum eki *+(n)Uñ*, 3. şh. iy. ve belirtme eki *+(s)I(n)+ø*, yön gösterme eki *+rA*: *ayı+nuñ, siz+üñ, ilan+uñ; ayag+in+ø* 'ayağ+in+ı', *arka+sin; bogazı+ra* 'boğazına'.

12. Değişik olan şahıs ekleri: 1. *-vAn, -Am, -vUz, -Uz, -In*; 2. *-sIn, -sIz*; 3. *-dUr(Ur)*: *degül+ven, mest+em, biçāre+vüz, degül+üz; eyü+sin, kör+siz; yohdurur, seniñdür*.

13. Tasvir fiil kalıbındaki *-AI durur, -A yorur* ekleri şimdiki zaman fonksiyonundadır: *gör-e tur-ur-am, gümrden-i dur-ur* 'homurdanıyor', *al-a yoru-r, geç-e yoru-r-ken*.

14. Gelecek zaman eki *-IsAr*, şart kipi yerine *-A*, emir kipinde her şahıs için ayrı ek: *öl-iser+em; her kim...ağırla-y-a; vir-eyin, al-gül, añla-ñ, kıl-alım, oyna-ñuz, di-sünler*.

15. Zarf-fiil ekleri *-IcAk, -IcAgAz, -IcAgIn, "-Inca, -r ...-rmAz, -mAdIn, -mAdAn, -mAksIzIn*: *anı göricek* 'onu görünce', *esen olicagız, olicagın, and içmedin* 'ant içmeden önce'.¹⁶

Çağdaş Türkçe:

Günümüz Türk lehçelerinin incelemeleri devam etmektedir. Lehçe uzmanları çoğaldıkça bu incelemeler artacaktır. Dikkati çeken ilk isim Mehmet Kara'dır.¹⁷ Bugünkü Kıpçak Türkçesi gibi¹⁸ *Günümüz Oğuzcası* henüz mukayeseli olarak ele alınmamıştır. Ancak kitapların arasında serpiştirilmiş Oğuzca bilgilere rastlamaktayız. Türk dilinin uzak lehçelerinden Çuvaş Türkçesinde de Oğuzca unsurlar bulundu (Levitskaya 2006: 251). Tespitlerle Oğuzca kelimeler çoğaldıkça ileride Oğuzca bir sözlük de yazılabilir.

Söz Varlığı

İşte Oğuzca bazı kelimeler (Tekin 2000):

Muhammed yerine bir tabu olarak *Mehmed*, böri 'canavar' yerine *kurt* 'böcek'; rûze 'savm' yerine *oruç* (en geç 900'den önceki tarihte) <Orta Farsça rōçag (daha sonra Müslümanlığı kabul eden Türkler bu kelimeyi ruze olarak alırlar), bitig 'kitap' <biti- 'yazmak' yerine *yaz-* 'nakşetmek, resmetmek, süsleyip bezemek' fiili, bu fiilden türetilen *yazıcı* 'kâtip', *yazın-, yazıl-* 'kendisi için istinsah etmek, kaydedilmek', *yazlu* (<yazılı) 'yazılmış, yazılı', *yazı* ~ *yazu* 'talih, nasip, kader, alın yazısı', İslam dininin tesiriyle *yazı yaz-* 'günah işlemek' anlamı da *yaz-* fiili üzerine yüklenir. *İl* 'barış, sulh; beylik, mal; dârülişlâm', *yal(a)vaç* 'resul', il ü cân

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. (Korkmaz 1995: 561-576).

¹⁷ Mehmet Kara, *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Ankara, 1998; bk. (Kara 1998: 131-135).

¹⁸ Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 703, Ankara, 1998.

mektûbu ‘pasaport’, *uç* ‘hudut boyu karakol bekçiliği’, *boy* (<*bod) ‘kabile, aşiret; vücut’, *köşk* ‘himaye, kollama; gölgelik’ (<köşi-k <*kö-ş, *kö-l> kölige ‘gölge’).

Sonuç

1. Çağataycada Oğuzca unsurların sebeplerinin tespiti,
2. Çağataycada Oğuz şivesine ait kelimelerin kullanıldığı ve bunun dili zenginleştirdiği,
3. Fonetik gelişmenin benzerlikleri,
4. Morfolojik bakımından ortak eklerin kullanıldığı,
5. Fiil çekimlerinde ortak şekillerin çokluğu ve ol- fiilinin azalmadan kullanım oranının muhafaza etme sonuçlarının çıkarılması,
6. Ayrıca Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Yeni Türkçe dönemlerinde Oğuz Türkçesinin genel durumu verilmiş ve Çağdaş Türkçe dönemindeki bazı çalışmalara dikkat çekilmiştir.

Ortak Türkçenin gelişmesi için çağdaş (sekronik) ve tarihi (diakronik) mukayeselerin yapılmasının çok faydalı olacağı elbette kabul görür. En çok yazılı eser veren Türk lehçesi, Oğuz Türkçesidir. Ortak Türkçe içinde en çok yer alacak olan da Oğuz Türkçesi olmalıdır. Zaten Ortak Türkçe için Oğuz Türkçesinin esas alınması gerektiğini İsmail Gaspıralı belirtmiştir. Orta Türkçe döneminde olduğu gibi günümüz Türkçesinde de Türk dili şiveleri arasında karşılıklı tesirlerin olacağı şüphesizdir. Mühim olan kültürel alış verişin geçmişte olduğu gibi bugün de bilinçli yapılmasıdır.

KISALTMALAR

- Azr. : Azeri Türkçesi
- B. Div. : Yücel, Bilal, Bâbü'r Dîvânı, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1995.
- Bayk. Div. : Ertaylan, İ. H., Dîvân-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara “Hüseyinî” (İstanbul Üniversitesi Yayınları’ndan, No: 309).
- Çağ. : Çağatay Türkçesi
- DLT : *Dîvânü Lügati't-Türk*
- ET : Eski Türkçe
- FK : Nevâî, Fevâidü'l-Kiber. Elyazma. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.Y. 1555, İstinsah: 947/1540/41. Levend, s. 173.
- G. Div. : Gedâî Dîvânı, Elyazma. Bibliothèque Nationale, Suppl, turc 981, s. 96b.-161b. Blochet, II, s. 117.
- Hrzm. : Harezmi Türkçesi
- Küll, R : Nevâî. Külliyât. Elyazma. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan 808. Levend, s. 130-142; Karatay, s. 105-106, No. 2298.
- L. Div. : Ertaylan, İ.H., Lütfî Dîvânı (İstanbul Üniversitesi yayınları, No: 863), İstanbul, 1960.
- N. Div. : Nevâî Dîvânı. Elyazma. British Museum, Or. 401. Rieu, s. 294- 295.

- OFS : Eckmann, János, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Yayın Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, Ankara, 1996.
- Oğz. : Oğuz Türkçesi
- SS : Şamsiev, Parsa. Alişer Navaiy, Hamse, Sab'ai Sayyar, Taşkent, 1956.
- ŞT : Alpay, G., A.Ş. Nevâî, Ferhad ü Şirîn, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1975.
- TN : Seydî Ahmed Mîrzâ. Ta'aşşuknâme. Elyazma. British. Museum Add. 7914, s.273b, Rieu, s. 289.

İŞÂRETLER

- : Fiile bağlanmayı gösterir.
- * : Tahmini şekli gösterir.
- ~ : Kelime veya şeklin diğer varyantını gösterir.
- + : İsme bağlanmayı gösterir.
- < , > : İşaretin açık tarafı kelimenin geldiği şekli gösterir.
- .../ ... : Her iki sesin de kullanıldığını gösterir.
- .../ : Kök hecesindeki ünsüzün durumunu gösterir.
- Ø : Fonksiyonu olup şekli olmayan ekleri gösterir.
- # : Kelime başını gösterir.

KAYNAKÇA

a. Kitaplar

- BURAN , Ahmet (1996), *Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1984), *Türk Dili Tarih II*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- DİLAÇAR, A. (1968), *Dil, Diller ve Dilcilik*, Türk Dil Kurumu yayınları, Sayı: 263, Ankara.
- ECKMAN, János (1988), *Çağatayca El Kitabı*, (Çeviren: Günay Karaağaç), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları: 3412, İstanbul.
- ECKMANN, János (1996), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Yayın Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, Ankara.
- EMRE, A. Cevat (1949), *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme)*, Birinci Kitap Fonetik, Türk Dil Kurumu, D. 28, Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul.
- ERGIN , Muharrem (1980), *Orhun Abideleri*, (7. baskı), İstanbul.
- GÜLSEVIN, Gürer (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

- KARA, Mehmet (1998), *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Ankara.
- KARAAĞAÇ, Günay (1997), *Lutfî Dîvânı*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- KARAMANLIOĞLU, Ali (1986), *Türk Dili*, Dergâh yayınları, İstanbul.
- KORKMAZ, Zeynep (1995), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. 1*, Türk Dil Kurumu yayınları: 629, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu yayınları: 827, Ankara.
- ÖNER, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu yayınları: 703, Ankara.
- PALA, İskender (1994), *Türkçe Kültürü*, Çocuk Vakfı yayınları, İstanbul, 1994.
- SÜMER, Faruk (1980), *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, (İlâvelerle 3. baskı), Ana Yayınları, İstanbul.
- TEKİN, Şinasi (2000), *İştikakçinin Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg, İstanbul, 2000.
- TOGAN, A. Zeki Velidî (1972), *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul, 1972.

b. Sözlükler:

- ATALAY, Besim (1999), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks"*, Türk Dil Kurumu yayınları: 524, (4. baskı), C. 4, Ankara.
- ATALAY, Besim (1998), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, (4. baskı), C. 1, Türk Dil Kurumu yayınları: 521, Ankara.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, (2. baskı), Ankara, 512 s.
- KTLS (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara.

c. Dergiler / Bildiriler:

- CANPOLAT, Mustafa (1967), "Behcetü'l-Hadâik'in Dili Üzerine", *TDAY Belleten*, s.171.
- DOERFER, G., (1973–1974), "Eski Türkçe İle Halaçça Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 1–12
- DOERFER, G. (1977), "Khalaj and Its relation to the other Turkic Languages", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu yayınları, s. 29
- DURBİLMEZ, Bayram (2003), "Efsaneden Destana: Kazakistan'da Korkut Ata ve Korkut Küyü", *Millî Folklor, Uluslar Arası Halk Bilim Dergisi*, Yıl: 15, Kış, Sayı: 60, s. 219–233.
- GÜLSEVIN, Gürer (1990), "Göktürk Anıtları İle Yaşayan Üç Lehçemizin (Halaç, Çuvaş ve Saha/Yakut) Tarihi İlgi Düzeni", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 1994, s.56;

- GÜLSEVİN, Güner (1998), “Köktürk Bengü Taşlarında Oğuzca Unsurlar”, *Kardeş Ağızlar / (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi) / Sayı: 7, Ankara, s.12–18.*
- KARA, Mehmet (1998), “Mahdum Kulu'nun Şiirlerinde Çağatayca ve Oğuzca Unsurlar”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi (bilig), Sayı: 7 / Güz, Ahmet Yesevî Üniversitesine Yardım Vakfı yayını, Ankara, s. 131–135.*
- KASAPOĞLU Çengel, Hülya (2003), “Fu-yü Kırgızcasının Temel Söz Varlığı”, *Millî Folklor, Yıl 15, Sayı 60, s.184–200.*
- KAYMAZ, Zeki (2002), “Hoca Ahmet Yesevi'nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 139, Ağustos, Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı, s.155–162.*
- KAYMAZ, Zeki (2004), “Çağatay Türkçesinde Oğuzca Unsurlar Üzerine”, *Amancolovskie Çiteniya, Kazakistan/Öskemen, 7–8 Ekim 2004, , s. 204–210.*
- KORKMAZ, Zeynep (1972), “Divanü Lûgat-it'Türk'e Göre Oğuzca Dil Özellikleri”, *Türk Dili Divanü Lûgat-it'Türk Özel Sayısı, Ekim.*
- KORKMAZ, Zeynep (1972), “Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi”, *Türk Dili, Divanü Lûgatit-it-Türk Özel Sayısı, Sayı 253, Ankara, s. 3–20.*
- KORKMAZ, Zeynep (1968), “Eski Bir Kudurî Çevirisi”, *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, 1966, s. 225–231.*
- LEVITSKAYA, L. S. (2006), “Çuvaş Türkçesinde Oğuz Türkçesi Unsurları Var mı?”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C. VI, Sayı:İss 1 / Yaz, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü yayını, İzmir, s. 251-255.*
- ÖZCELİK, Sadettin (2002), “Örnekseme İle İlgili Terim, Tanım ve Tasnif Sorunu”, *Türk Dünyası Araştırmaları Sayı: 139, Ağustos, s. 211–220.*
- SÜMER, Faruk (1997), “Oğuzlar(Türkmenler)”, *Oğuzlar(Türkmenler), Yeni Türkiye, C. 15, Türk Dünyası Özel Sayısı, Ankara, s. 251–261.*

ç. Genelâğ:

- KORKMAZ, Zeynep, <http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/5.php>, (Kaynak: <http://www.tdk.gov.tr /oguz1.html>.) Zeynep Korkmaz, “Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişme Süreçleri ve Divanu Lûgat-İt-Türk”, (15.10.2009).
- KORKMAZ, Zeynep, http://www.turkcleronline.com/turkler/soylesiler/turkcedediyalektoloji_calismalari.html, (25.04.2008), “Türkçe'de Diyalektoloji Çalışmaları ile Ağız, Lehçe, Yazı Dili ve Standart Dil Kavramlarının Tanımlanması”, *Avrasya - Türkiye'den Bölüm 16, (pc12.soc.metu.edu.tr) (5.Mart.2000), Ankara, Sunan: Prof. Dr. Erol Mutlu, Konuşmacılar: Prof. Dr. Sema Barutçu Özönder ve Prof. Dr. Zeynep Korkmaz.*
- TEKİN, Şinasi, <http://www.mu.edu.tr/turkdili/turko.html>, "Türkoloji Günleri" (26-29 Ağustos 2002) Oturum Özetleri, Hazırlayan: Yard. Doç. Dr. Ali Akar, Akademik Oturumlar, 1. Oturum, 26 Ağustos 2002, 14.00-16.00, Konuşmacı: *Prof. Dr. Şinasi Tekin* (Harvard Üniversitesi Abd), Konu: "Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Oluşumu".